

KNAPP ÉVA

Az imádság retorikájának kora újkori történetéhez

Az utóbbi két-három évtizedben jelentős előrelépés történt a kora újkori magyarországi egyházi irodalom műfajait és szövegtípusait érintő retorikaelméleti összefüggések feltárásában.¹ Ma összehasonlíthatatlanul többet tudunk például a prédikáció, a meditáció, az exemplum és az iskoladráma elméleti háttéréről, a retorikai és poétikai kézikönyvekről, a retorika- és poétikaoktatás gyakorlatáról, a nemzetközi irodalomelméleti áramlatok hazai recepciójáról, elmélet és gyakorlat viszonyáról, mint húsz-harminc évvel ezelőtt. E kutatások egyik közös tanulsága, hogy a szorosabb értelemben vett retorikai, poétikai kézikönyvek vizsgálatát ki kell egészíteni más forrástípusokkal, az elméleteket szembesíteni kell az irodalmi gyakorlattal, annak tipizálható sajátosságai-val, s a filológiai elemzést érdemes módszeresen összekapcsolni történeti kommunikációelméleti szempontokkal.

A 16–18. századi magyarországi irodalom egyik igen elterjedt műfaja, az imádság retorikájának részletes története mindmáig megíratlan. A *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* (HWRh) *Gebet* című, feltűnően rövid szócikkének² írója, a teológus Dirk Evers szerint elsősorban épp az imádság összetett retorikai tradíciója nehezíti meg az áttekintést. A keresztény teológiában ugyanis egyrészt kezdettől vitatott volt a retorikai eszközök alkalmazhatósága az imádságban, másfelől a hagyományos beszédmodok és nyelvi minták előírása és használata hosszú időn át alapvetően meghatározta a műfajt. Ehhez járul, hogy a 16. század elejétől nagy számban fogalmazódtak meg a késő antik és középkori retorikai hagyományra és a kiterjedt imádsággyakorlatra építő imádság-

* A szerző az ELTE Egyetemi Könyvtár tudományos tanácsadója.

- 1 Lásd például, Klára ERDEI, *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert. Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung* (Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1990); PINTÉR Márta Zsuzsanna, „Kéziratok drámaelméletek a XVII–XVIII. századból”, in *Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok: A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások*, szerk. KILIÁN István és PINTÉR Márta Zsuzsanna, 11–18 (Debrecen: Ethnica, 1993); TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János) (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1997); KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998); BARTÓK István, „»Paraszt versek« és »ékesb versek«: Poétikai fogalmak a XVI–XVII. századi magyar irodalmi gondolkodásban”, in *A magyar költészet műfajai és formái a 17. században: A konferencia előadásai*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, 191–201 (Szeged: SZTE, 2005); KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsültre kihaldott ékes és mesterséges szöveg, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2007).
- 2 Dirk EVERS, „Gebet” in HWRh 3 (1996): 580–587; vö. még *Theologische Realenzyklopädie* (TRE), Bd. XII (Berlin – New York, 1984), 31–103.

elméletek önálló traktátusok formájában vagy különféle teológiai művek, prédikációk, katekizmusok és más szövegtípusok részeként.

Egy, az irodalom és vallás kapcsolatát bemutató kézikönyv³ szerint a formai sokféleség, a nem szavakban megnyilvánuló változatok, továbbá a közösségi és a magánimádság elkülönítése akadályozzák elsősorban az imádság műfaji megközelítését. Az úgynevezett „irodalmi”, azaz szavakba foglalt, szöveges imádságtól elválaszthatatlan a poétikai funkció, melyhez gyakran különféle vallási cselekvés – például testtartás, gesztus – járul. A nyilvános, azaz istentiszteleti alkalomhoz kötött imádság négy fő beszédaktusát – anaklasis, anamnesis, epiclesis, acclamatio – bemutatva a szócikk szerzője megjegyzi, hogy ezeknek egyaránt létezik retorikai és teológiai aspektusa. Hangsúlyozza, hogy az irodalmi igényű imádság alapvető „nyitottsága” mellett nem feledhető el a forma biblikus – például zsoltárok, bibliai imádságok által történt – meghatározottsága, a részben a misztika által irányított érzelmi vonatkozás, valamint a szoros, ugyanakkor nehezen behatárolható kapcsolat imádság és meditáció között. Wilfried Barner álláspontja szerint az imádság – többek között a soliloquiumhoz és az egyházi énekhez hasonlóan – a speciális irodalmi formák (Sonderformen) egyike, és mint ilyen, rendszerint nem tartozik a retorikák tárgykörébe.⁴

Az imádság retorikai szempontú megközelítéséhez nélkülözhetetlenek bizonyos teológiai ismeretek, melyek felekezetenként és spirituális áramlatonként jelentősen különböznek lehetnek. Az elvárt teológiai „kódoltság” mellett a korábbi elméletírók figyelmét egyéb sajátosságok is felkeltették, így például a források összetettsége, a szövegek instabilitása és a hasonló funkcióba helyezett változatok kontaminációja.⁵ Mindezekkel együtt a retorikai szempont beépítése az elméleti elvárások rendszerébe nem vált elsőrendű követelménnyé. Az imádságnak mint „műfajnak” a megközelítésében egyrészt következetesen biztosítani és érvényesíteni kellett a tan tisztaságát. Másrészt az elvárásokat a gyakorlatban is meg kellett ismertetni minden keresztyén emberrel. Mindez azt eredményezte, hogy a felekezeti szempontok szerint megfogalmazott, de más felekezetek számára sem átjárhatatlan kora újkori preceptum-irodalomban grammatikák, retorikák, poétikák és logico-teológiák egész sora foglalkozott – ha olykor csupán az utalások szintjén is – a prex, precatio problematikájával, s legtöbbször a szónoki beszéd sajátos változataként közelítették hozzá. Ugyanakkor mindezzel egyenrangú elvárás volt az is, hogy a „tanítás”, azaz maga az imádságelmélet közérthető formában jusson el a társadalom eltérő műveltségű rétegeihez.

A magyar kutatás még az elején tart az imádság által felvetett retorikai, irodalomelméleti kérdések megválaszolásának. Bán Imre 1971-ben megjelent áttekintésében például nincs nyoma a műfajnak, ugyanakkor több Magyarországon használt retorikai-poétikai kézikönyv bemutatásakor utalt különféle változataira. Így például felhívta a figyelmet arra, hogy Ludovicus Piscator gyulafehérvári poétikája III. sectiója

3 Birgit WEYEL, „Gebet”, in *Handbuch Literatur und Religion*, hg. Daniel WEIDNER, 236–240 (Stuttgart: J. B. Metzler Verlag, 2016).

4 Wilfried BARNER, *Barockrhetorik* (Tübingen: Niemeyer Verlag, 1970), 164, 95. jegyzet.

5 Vö. KNAPP Éva, „Esterházy (I.) Pál imádságai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 289–335.

(*De poemate seu carmine*) műfajelméleti részében a VI. fejezetnél foglalkozik a *genus demonstrativum*hoz sorolt laudesszel, hymnusszal és soteriummal, melyekkel egyaránt lehet Istent dicsérni, hálát adni és köszönetet mondani.⁶ Az 1709-ben Nagyszombatban megjelent *Manuductio ad eloquentiam*ban a dicsérő beszéd keretében történik utalás arra, hogy a metaforák és allegóriák felhasználhatók a szentek dicsőítésére az imádságban.⁷ A téma Moesch Lukács gyakorlati poétikájában (1693) szintén a szentek dicséretére írt költeményeknél kerül elő.⁸

Tarnai Andor két alkalommal is felhívta a figyelmet az imádságok készítésében érvényesnek tartott elveket rögzítő *ars orandi* műfajának kutatatlanságára.⁹ Az 1630–1700 közti magyarországi grammatikai, poétikai, logikai és retorikai irodalom feldolgozásának keretében Bartók István számba vette a téma fontosabb nemzetközi szakirodalmát, s részletesen foglalkozott az imádság elméletével Medgyesi Pál és Szilágyi Tönköl Márton retorikai kézikönyvei kapcsán.¹⁰ E munkákat az egyházi retorikák körében, az imádságról való elméleti gondolkodás fontos dokumentumaiként mutatta be, de nem vállalkozott teljes körű vizsgálatára, s nyitva hagyta a két mű egymáshoz való viszonyának kérdését. Nyomatékosan felhívta a figyelmet a több évszázados hagyományra, az *ars orandi* összefüggésére az egyházi és a világi oratióval, imádságelmélet és gyakorlat szoros kapcsolatára, jelezte az antik és a középkori imádságmodellek rokonságát az *ars dictandi*val, s utalt a katekizmusok lehetséges relevanciájára Dévai Bíró Mátyás katekizmusára (Krakkó, 1538) kapcsán.¹¹ Értékelése szerint „mindkét munkának irodalmi szempontból legfontosabb részei az imádság megszerkesztésének szabályai”.¹² Felfigyelt arra, hogy az imádkozás és az imádság tudnivalóit tárgyaló kézikönyvek elszaporodása a 18. században összefügg az egyéni imádság problémájának előtérbe kerülésével az anglikánok és a puritánusok körében. Következtetése, amely szerint az imádságelméleti munkák és az elszórt imádságelméleti megjegyzések önmagukban és az imádságsszövegek viszonylatában egyaránt figyelmet érdemelnek, saját kutatásait is ösztönözték.

Fazakas Gergely Tamás két kutatástörténeti, problémafelvető dolgozatban foglalkozott az imádságirodalommal. Mindkettőben hiányolta „az amúgy sem olyan népszerű

6 BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 31.

7 Uo., 51. Vö. BARTÓK István, „Manuductio ad eloquentiam, 1709: A nagyszombati retorikai kézikönyv mintája és kiadója”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 816–820.

8 BÁN, *Irodalomelméleti...*, 69.

9 *A magyar kritika évszázadai: Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, írta, összeáll. TARNAI Andor és CSETRI Lajos (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 142; TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, *Irodalomtudomány és kritika* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 54.

10 BARTÓK István, „Az imádság retorikája a XVII. század magyar irodalomelméletében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 548–557.

11 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnak és írhatnak”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között* (Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 1998), 150–183, 353–361.

12 BARTÓK István, „Imádságelmélet” in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, középkor és kora újkor*, IV, főszerk. KÖSZEGHY Péter, 284 (Budapest: Balassi Kiadó, 2005).

kutatási terület emancipálódását”, a téma módszeres retorikai és műfaji vizsgálatát. Mindezekelőtt a gyakorlat, az imádságszövegek felől vélte megközelíthetőnek az elméleti kérdéseket, különös tekintettel a szövegtípusok átjárhatóságára, használati irodalomként történő értelmezésére és a funkcionális felfogás érvényesítésére.¹³ Gábor Csilla Pázmány Péter egyik prédikációját elemezve figyelt fel a beszéd imádságelméleti vonatkozásaira, de nem tette fel a kérdést, vajon szokásosnak tekinthető-e prédikációban imádságelméleti kérdésekről „értekezni”. A beszéd elméleti vonatkozásait párhuzamba állította Jeremias Drexel *Rhetorica caelestis* című imádság- és meditációelméletével, melyet Pázmány nem ismerhetett.¹⁴ Pázmány imádság-kompilációs gyakorlatát elemezve Bogár Judit megjegyezte, hogy az *Imádságos könyv*ben a prédikáció műfajára emlékeztető tanító részek találhatók. E megállapításból azonban nem vont le imádságelméleti következtetéseket.¹⁵

Az újabb magyar kutatási eredmények e vázlatos számbavétele után talán nem elhamarkodott azt állítani, hogy a kora újkori imádságelmélet magyarországi vonatkozásainak vizsgálata nem tekinthető módszeresnek, különös tekintettel az úgynevezett „hordozó” műfajok – mint például traktátus, katekizmus, prédikáció – sokféleségére. Míg a téma európai megközelítése a középkor tekintetében viszonylag széles körű és folyamatos,¹⁶ ugyanez nem állítható a kora újkorról.¹⁷ Így például a *Das Gebet in den Konfessionen und Medien der Frühen Neuzeit* című, 2013-ban Hamburgban rendezett konferencián mindössze egyetlen előadás foglalkozott elméleti kérdésekkel.¹⁸ Az előadás megjelent változatában Wilhelm Kühlmann a késő antik kereszténység mértékadó elméleteinek (Órigenész, Johannes Chrysostomus, Tertullianus) kora újkori hatástörténetéből kiindulva összegezte Konrad Celtis, Erasmus és Melanchthon imádságelméleti gondolkodását, s utalt Abraham Scultetus egyik vonatkozó munkájára.¹⁹

13 FAZAKAS Gergely Tamás, „A kora újkori protestáns imádságirodalom nemzetközi és hazai kutatástörténete” in *Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás et alii, 185–225 (Debrecen: Harsányi András Alapítvány, 2009); FAZAKAS Gergely Tamás, „A kora újkori magyarországi imádság- és meditációirodalom kutatásának legújabb eredményei és tendenciái” in *Studia Litteraria* 52 (2013): 3–4. szám, 266–287.

14 GÁBOR Csilla, „Elmélet a gyakorlatban: Pázmány prédikációja az elmélkedésről és az imádságról” in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, 171–176 (Vác: Mondat Kft., 2013), 171–176.

15 BOGÁR Judit, „Ars compilandi precatones: Pázmány Péter imádságai és a kompiláció” in *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, 73–92 (Budapest: MTA PPKE BILK, 2014), 73–92.

16 Vö. pl. Eckart Conrad LUTZ, *Rhetorica divina: Mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters* (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1984); *Artes praedicandi et artes orandi*, by Marianne G. BRISCOE and Barbara H. JAYE, *Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental*, fasc. 61 (Turnhout: Brepols, 1992); Jörg VILWOCK, *Die Sprache – ein „Gespräch der Seele mit Gott”: Zur Geschichte der abendländischen Gebets- und Offenbarungsrhetorik* (Frankfurt/M.: Klostermann, 1996).

17 Vö. pl. Cynthia GARRETT, „The Rhetoric of Supplication. Prayer Theory in Seventeenth-Century in England”, in *Renaissance Quarterly* 46, 2. sz. (1993): 328–357.

18 Wilhelm KÜHLMANN, *De Precatione: Zur Theorie des Gebets bei Erasmus, Melanchton und Abraham Scultetus*.

19 Wilhelm KÜHLMANN, „Precatione: Zur Theorie des Gebets bei Celtis, Erasmus, Melanchton und Abraham Scultetus” in Wilhelm KÜHLMANN, *Gelehrtenkultur und Spiritualismus*, 401–424 (Heidelberg: Mattes Verlag, 2016).

Az alábbi vizsgálatban fő célom bemutatni az imádságról szóló magyarországi és Magyarországon is ismert külföldi elméleti megfontolások kereteit, hordozó műfajait, tartalmi változatait, „fokozatait”, s a mindezek függvényében jelentkező retorikai elemeket. A megközelítés forrásbázisa szorosan kapcsolódik a közös európai irodalomelméleti gondolkodáshoz. Az áttekintésben elsősorban a Magyarországon ismert és használt munkákat helyezem előtérbe, különös tekintettel az eddig módszeresen számba nem vett forrástípusokra.

Imádságelméleti megfontolások protestáns teológiai művekben

A reformációban végbement az imádság teológiai felértékelődése: az önismeret eszközévé lépett elő, megnőtt a bibliai minták, így mindenekelőtt a zsoltárok és a *Miatyánk* szerepe, s hangsúlyossá vált az egyszerűség követelménye és a tartalmatlan szavak elvetése. A különféle teológiai munkákban számos imádságelméleti megjegyzés és több új, egyéni megfogalmazás található. Ilyen mindenekelőtt Lutheré, aki szerint az imádság legfőbb erénye a rövidség (brevitas), mert az evangéliumi tanítás értelmében a Teremtő pontosan tudja, mire van szüksége az imádkozónak. Erre hivatkozva Luther nem látta értelmét a kizárólag szavakból álló imádságnak, s lehetségesnek tartotta a szavak nélküli imádkozást is.²⁰ A nagykatekizmusban Luther a *Miatyánk*-magyarázat keretében részletesen foglalkozott az imádság elméletével.²¹ Véleménye szerint az imádság Isten segítségül hívása, s ez mindenkor kötelessége az embernek. A magyarázat kérdés-felelet formában íródott, s az első kérdés a *Miatyánk* retorikai összetevőit taglalja: „Wie viel theil hat das Vater unser? Drey teil. Die Vorrede / Sieben Bitte / Und den Beschlus”.²² Bár a magyarázat további fejezeteiben Luther nem tárgyal retorikai kérdéseket, fejtegetéseinek keretét mindvégig a *Miatyánk* részekre tagolása biztosítja.

Philipp Melanchthon néhány évvel Luther halálát követően elmondott akadémiai beszédében foglalkozott a témával, s nem csupán az imádságról, hanem az imádkozásról, annak lelki feltételeiről is szólt.²³ Szerinte a szavakba foglalt imádság, akár nyilvánosan (publice), akár magánáhitatban (privatim) hangzik el, tanítható, és tanítani is kell, mert „Qui nescit orare debet navigare” (B2r). A precatio mint genus esetében Melanchthonnál meghatározó a gratiarum actio, melynek keretében a genus laudativum retorikai szabályainak alkalmazását ajánlotta, s ezen belül különítette el a salutatiót. Ennek bevezető részében kötelezőnek tartotta egy megszerkesztett invocatio elhelyezését.²⁴ A dicsőítésen kívül az emberi szükséghelyzetek, betegségek miatt az

20 Martin LUTHER, *Werke*, Bd. 45 (Weimar: 1911), 541–542. Vö. KÜHLMANN, *De Precatione...*, 403–404.

21 Martin LUTHER, *Der Gros Catechismus und Kinder Lere* (Wittenberg: G. Rhaw, 1548), 164v–214r. VD16 L 4366.

22 LUTHER, *Der Gros Catechismus...*, 164v.

23 Tekintélyelvi, evangéliumi idézetekkel szorgalmazza az imádkozást („invoca me in die tribulationis”, „petite et accipietis”, „sine intermissione orate”), melyben „in universa obedientia” nyilvánul meg. Philipp MELANCHTHON, *De precatone scripta Anno 1550 Vitebergae* (Wittenberg: J. Klug, 1550), A5–A7.

24 MELANCHTHON, *De precatone...*, A2r – A4v.

auxilium és liberatio imádságban történő kéréséhez a petitoria retorikai szabályrendszerét írta elő, s ennek keretében szorgalmazta a könyörgésbe beépített bűnvallást.²⁵ A kérés részeként javasolta a teremtőnek tett promissio megfogalmazását a szabadulás – például betegségből, calamitasból – és/vagy a meghallgatás érdekében. A szavakba foglalt imádság egyik változatából sem maradhat ki Melanchthon szerint az Isten iránti obedientia kifejezése, benne a voluntas Dei elfogadásával és az Istenben való feltétlen hit kinyilvánításával; ennek elhelyezésére is az invocatiót javasolta. Mindezt teológiai érvekkel támasztotta alá, és különféle élethelyzetekre, történeti és bibliai példákra hivatkozva mutatta be. Ismeretes, hogy az imádság kiemelt helyen állt Melanchthon gondolkodásában és vallásgyakorlatában; az 1540-es évek közepétől akadémiai beszédekben is rendszeresen imádkozott.²⁶

Kálvin *Institutiójának* Szenci Molnár Albert által magyarra fordított változatában az *Imádságnac jegyzése – Az Imádságról, melly az Hitnek kiváltképpen való gyakorlása, és az mellyel az Istennec ajándékit naponkint elveszszüc* című fejezet foglalkozik imádsággel-mélettel.²⁷ Az imádság itt „az embereknek az Istennel való közbeszélése” (885), melynek „regulái” a lelki tisztaság, annak átérzése, amiért imádkozunk, továbbá az alázat és a hittel való kérés. A formára vonatkozóan Kálvin előírta, hogy a „könyörgesnek kezdeti és elkészületi is, az bocsánatnac kérése az veteknec alázatos és szabadon megvallásával egyetemben” legyen (895), továbbá hogy Istennél egyedül Jézus Krisztus a közbenjáró az emberért, ezért az ő nevében kell imádkozni. Elméletét a *Miatyánk* magyarázatában mutatta be a gyakorlatban.

Petrus Ramus *Commentariorum [...]* című munkájának harmadik, *De precatione* című könyve (203–256) tizenegy fejezetből álló oktató traktátus. Az imádság eszerint elsősorban a hit cselekedete,²⁸ metaforikusan szólva orvosság, mert a földön nincs bűn (azaz betegség) nélküli ember, továbbá Isten adománya a hittel együtt. A *De formula precationis et ejus divisione* című harmadik fejezetben a *Miatyánkról* mint az imádság egyedüli/egyedülálló formájáról („formula singularis”) értekezett,²⁹ melyet e szöveg retorikai elemzése követ. A *Miatyánk* részei a megszólítás, a veneratio, a glorificatio, az optationes similitudinesszal és antapodosisszal, az epilogus consecrariummal és végül az „amen”, mely egyaránt lehet optatio és asseveratio. E részeket Ramus bibliai példákkal magyarázza,³⁰ ezt követi az összegzés. Tertullianusra hivatkozva Ramus itt kifejti, hogy az egyetlen legitim imádság („precatio legitima”) az *Oratio Dominica*, s ez egyben a tökéletes retorikájú imádság, mely egyszerre gratiarum actio és collaudatio.³¹ Végül

25 Uo., A5r–v.

26 Martin H. JUNG, *Frömmigkeit und Theologie bei Philipp Melanchthon: Das Gebet im Leben und in der Lehre des Reformators*, Beiträge zur historischen Theologie 102 (Tübingen: Mohr Siebeck GmbH, 1998).

27 Jean CALVIN – (ford.) SZENCI MOLNÁR Albert, *Az keresztyeni religiora [...] való tanítás [...]* (Hanau, 1624), III. könyv XX. rész, 884–957.

28 „Precatio igitur est actio fidei, qua ad cultum legis praestandum, et sanctae vitae necessaria adjumenta consequendum misericordiam Dei imploramus.” Petrus RAMUS, *Commentariorum de Religione Christiana Libri quatuor* (Frankfurt: A. Wechel, 1576), 204.

29 RAMUS, *Commentariorum...*, 211.

30 Uo., 213–250.

31 Uo., 249–250.

a szavakba foglalt egyéb imádságokra utalva megjegyzi „si quid aliis verbis, vel alia orationis forma quisquam precetur, ad regulam tamen et veritatem precationis *hujus* preces definire debeat”.³² A precatio muta sem áll távol Ramus-tól, ugyanakkor a sermo típusú imádság mellett helyet ad más formáknak – így például canticum, symphonia, hymnus – is, ezeket azonban nem vizsgálja részletesen. Hangsúlyozza, hogy a sermo és a más típusú imádságok közös erénye a perspicuitas, ugyanakkor kerülni kell a loquacitast, ehelyett a brevitast javasolja. Végül a szívből történő imádkozás fontosságára figyelmeztet, mellyel „omnibus et locis et temporibus et modis Deus orari atque exorari possit”.³³

Johann Piscator az *Exsul Christianus* [...] kilencedik fejezetében foglalta össze imádságelméleti nézeteit, elsősorban Kálvin *Institutió*jára hivatkozva.³⁴ A fejezet újdonságot nem tartalmaz; Piscator is a rövid imádságot tartja a legjobbnak, majd sorra veszi az imádság további erényeit: indefessa, constantia, perseverentia, devota, pura, fidelis, conjuncta cum lucta et luctu et patientia, auxilialis. Ezek szerinte bizonyos megközelítésben retorikai összetevőkként is értelmezhetők és értelmezendők. A kérő imádság (petitoria) háttérbe szorítását javasolja, mert véleménye szerint edesebb Istennél az az imádság, mely még szükséges dolgokat sem kér.³⁵

Johann Heinrich Alsted a *Compendium theologicum* [...] (Hanoviae, Eifrid, 1624)³⁶ hatodik részének 12. fejezetében *De casibus conscientia circa orationem Dominicam* címmel, azaz *Miatyánk*-magyarázat keretében összegezte az elméleti tudnivalókat. Kiemelte, hogy az ars precandi – éppúgy, mint a szónoki beszéd – „in genere” tervezett előkészítést igényel, s a „substantia orationist”³⁷ el kell különíteni a „circumstantiae precationistól”. A retorikai összetevők – többek között – az utóbbihoz tartoznak, így a vox és a formula precationis.³⁸ Alsted fontosnak tartotta az imádságcsелеkedetet lezáró állapotot is, melyben a kételkedés nélküli perseverentiát ajánlja felindítani. Az imádság fő retorikai formája itt a kérés (petitoria).³⁹ Innen érthető, hogy az „in genere” részt követő „in specie” rész tartalma a *Miatyánk* magyarázata.⁴⁰

32 Uo., 250.

33 Uo., 256. Ezzel egybehangzóan a hitből való imádság fontosságára és „az tsak szóból álló könyörgések, felette igen veszedelmes” voltára figyelmeztet pl. Medgyesi Pál. Idézi BARTÓK, „Sokkal...”, 170.

34 JOHANN PISCATOR, *Exsul Christianus, ad patientiam et reliquas virtutes plene informatus* [...] (Cassel: J. Saurius, 1630), 214–229.

35 PISCATOR, *Exsul...*, 227.

36 A használt példány: ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, Bar 10477c.1, egykori tulajdonosa a Csornai Prépostság Könyvtára.

37 Tartozékai: humilitas, fides, spes, charitas, devotio, discretio. JOHANN HEINRICH ALSTED, *Compendium theologicum* [...] (Hanoviae: Eifrid, 1624), 452.

38 Uo., 453.

39 Uo., 454.

40 Uo., 454–465.

A kora újkori imádságelméleti traktátusok többségét sajátos kettősség jellemzi: egyszerre tárgyalják az imádságot mint vallási cselekményt és mint retorikai eszközökkel létrehozható szövegtípust. Ez a kettősség figyelhető meg Erasmusnál, akinek magyarországi hatása más összefüggésben régóta kutatott.⁴¹ Erasmus egyaránt készített Miatyánk-magyarázatot és saját elméletet, továbbá kiadott egy mértékadó imádságelméleti szöveget és egy imádságos könyvet. 1523-ban jelent meg *Precatio Dominica* [...] című Miatyánk-magyarázata,⁴² melynek dedikációját (Basel, 1523. november) I. Zsigmond lengyel király titkárának és bankárának, Erasmust és Luthert személyesen ismerő Jodocus Ludovicus Wissenbergensisnek (Jost Ludwig Dietz, Jodocus Ludovicus Decius, 1485–1545) címezte. A munkát a szerző szerint hét nap alatt ajánlott elolvasni, mégpedig úgy, hogy „singulos dies in septem precandi tempora partiti”. A magyarázat vasárnapkal kezdődik, és az utasítás szerint meditációként éppúgy felfogható, mint imádságként. Minden egyes rész olyan, imádság formában készült könyörgés, mely megszólítással kezdődik és az amennel végződő formulával zárul. Erasmus szerint a hét rész hét rövid prédikációként (oktató beszédként) is értelmezhető, s a hét pars retorikai felépítése ennek mindenben megfelel.

1524 októberében jelent meg Erasmus *Modus orandi Deum* (Basel, Froben)⁴³ című traktátusa, melyet bázeli humanista barátja, Georgius Carpentarius karthauzi szerzetes szinte azonnal lefordított németre.⁴⁴ A mű levél formában íródott, címzettje a magyar történelemből is jól ismert Laszky Jeromos (Hieronym Łaski, 1496–1541), lengyel főnemes és diplomata. Az egész Európában gyorsan ismertté vált mű visszatérő alapelemei a teológiai megfontolások és a bizonyító erejű bibliai példák. Az imádság három elkülönített genusa itt a votum, a gratiarum actio („cui finitima est laus”) és a hymnus.⁴⁵ Az imádság tömör meghatározását⁴⁶ követi a módszeresen kifejtett alap-
tézis: „in orando quatuor potissimum esse spectanda, quis sit quem oras, qui sis qui oras, quid ores, et quomodo sit orandum” (a6r). Az imádság tartalmát illetően Erasmus mindenekelőtt Jézus szavaira (Jn. 16, 23–24, kérjetek és adatik etc., a7r–v) irányítja a figyelmet. Az imádság helye a templom („domus Dei ecclesia est” b1v), ugyanakkor a petíciónak magányban, térden állva hasznos elhangzania, s jó, ha böjttel is párosul (b3r–v). Az imádság alkalmainak áttekintése után arra figyelmeztet, hogy az imádkozó

41 Vö. BARTÓK István, „Erasmus hatása”, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, középkor és kora újkor*, II, főszerk. KÖSZEGHY Péter, 348–352 (Budapest: Balassi Kiadó, 2004).

42 ERASMUS Roterodamus, *Precatio Dominica in Septem portiones distributa* (Basel: Froben, 1523). A *Miatyánk* alapvető útmutatást jelent az imádságelméletekben, mint kanonizált imádságformulát sokan kommentálták Erasmus előtt (pl. Órigenész, Tertullianus, Venantius Fortunatus) és őt követően is. Vö. KÜHLMANN, „De Precatione...”, 403.

43 Ugyanebben az évben azonos címmel megjelent még: Strassburg, Knoblauch. 1540-ig több új kiadást ért meg. Vö. még, KÜHLMANN, „De Precatione...”, 406–414.

44 Megjelent Basel, Froben, 1525.

45 „Hymnus est, quum animus, considerata dei sublimitate, rapitur in laudem illius, cui soli debetur omnis gloria.” ERASMUS Roterodamus, *Modus orandi Deum* (Basiliae: J. Froben, 1524), a2r.

46 „Precatio erectio mentis in deum cum studio quippiam ab illo impetrandi.” ERASMUS, *Modus...*, a5v.

gesztusai nem lehetnek színpadiasak (c4r). Az imádságot Jézus Krisztushoz kell intézni, mert egyedül ő a közbenjáró Istennél („intercedit inter deum et homines” c8v). Erasmus nehezményezi a szenteknek tulajdonított közvetlen segítséget, megbíráل némely képeket, melyek „citius provocant ad lasciviam, quam ad pietatem” (d5v), s elítéli a profán jelvények – például kard, pajzs – templomi elhelyezését (d6r).

Az imádság retorikai megközelítésekor Erasmus hangsúlyozza a bibliai imádságok fontosságát, szorgalmazza használatukat, mint „perpetuum cum deo colloquium” (b5v), ugyanakkor figyelmeztet a sok beszéd káros voltára („nolite multum loqui” c2v).⁴⁷ A legfőbb, tökéletesen megformált imádság a *Pater noster* (e5v). Az imádság egyéb formáira vonatkozóan – visszautalva a mű elején javasolt három genusra – Erasmus kiemeli a retorikából ismert kérés (petitorium) szabályainak figyelembevételét, ugyanakkor nyomatékosan utal ezek lehetőség szerinti nem világias módon történő alkalmazására (e5r–v). A hálaadáshoz a dicséret genusának szabályait írja elő. Megjegyezi, hogy az imádságban többféle retorikai előírás keveredhet, így egyaránt vonatkoznak rá a narratio, a conquestio, az argumentatio és az expositulatio szabályai, melyekhez leggyakrabban az amplificatio társul. A felsoroltakhoz rendeli a kérés esetében a pollicitatiót, mely a bibliai imádságokból sem hiányzik,⁴⁸ valamint az obtestatiót és az obsecratiót. A retorikai eszköztár elemeit egyenként, példákkal is bemutatja (e6r–e8r). Figyelmeztet arra, hogy mindezt jobban tudja érvényesíteni az, aki gyakorlott (exercitatus) a szentírás olvasásában. Ugyanitt kifejti, hogy a leírtak az „oris et vocis” imádságra vonatkoznak, melytől elkülöníti a „tacitus animi petentis affectust” (e7v). Végül a nyilvános ceremóniákon elhangzó imádságokra vonatkozóan ad tanácsokat, kifejtve a követelményt, hogy az istentisztelet minden része legyen nyelviileg is érthető a résztvevők számára.⁴⁹ Lezárásaként ismét tanácsokat ad az imádkozás idejére, a miért–kihez történő és a kiért–miért való imádkozásra vonatkozóan (f5r).

1525 áprilisában jelent meg először Erasmus gondozásában, traktátus funkcióba emelve Aranyaszájú Szent János eredetileg két, önálló prédikációban megfogalmazott tanítása az imádságról latin nyelven.⁵⁰ Ugyanebben az évben ennek további kiadásai is megjelentek: változatlanul Antwerpenben (H. Tilianus – J. Hoochstratanus) és még kétszer Erasmus imádságelméletével együtt.⁵¹ „Liber 1 – liber 2” elrendezésben Aranyaszájú Szent János imádságelmélete Erasmus szövegközlésétől eltérő fordításokban is többször kiadott 16–18. századi alpművé vált. Az összeállítás nem elsősorban retorikai, hanem teológiai, spirituális megfontolásokat tartalmaz. Kiemelt tézisei, hogy az

47 Erasmus szerint fontos az előkészülés az imádságra: „breviter absolvemus: primum considerandum est, quis sit is quem oramus, et quis sit qui orat.” ERASMUS, *Modus...*, c2v–c3r.

48 „Commemoratur in petitione iuxta rhetorum praecepta pollicitatio. Et haec invenitur in sacris precibus. Sic David [...]” Uo., e6v.

49 „Optandum autem esset, ut totius cultus divinus, qui tribus potissimum constat, hymnis, doctrina et precatatione, lingua toti populo nota perageretur [...] ut ab attentis possent intelligi.” Uo., e8r.

50 D. JOANNIS CRYSTOSTOMI *de orando Deum Libri duo*, ERASMO Roterodamo interprete. Adiecti sunt iidem Graece ut lector conferre possit (Basel: J. Froben, 1525).

51 D. JOHANNIS CRYSTOSTOMI *De orando Deum: libri duo*, Erasmo Roterodamo interprete; adiunctus est iidem modus orandi Deum, autore ERASMO ([Coloniae]: Eucharius Cervicornus, 1525); ([Antverpia]: M. Hillenius, 1525).

imádság az ember legfőbb kincse, Istennel való beszélgetés, találkozás és együttlét akkor, ha a szív mélyéből és nem megszokásból fakad. Egyúttal az imádság követ Istennél, melyben a lélek magasba hatol, átöleli Istent, s megvidámodik. Imádkozni azért is kell, mert Isten kötelezte magát, hogy mindent megad, amit az ember kér, s ha nem tudná, miként imádkozzon helyesen, remélheti, hogy a Szentlélek imádkozik helyette.

Erasmus a halála előtti évben (1535) jelentette meg az imádsággal kapcsolatos elméleti és gyakorlati tevékenységét összekapcsoló, saját szerkesztésű, ifjúságnak címzett, népszerűvé vált imádságoskönyvét, melyben huszonhét hosszabb imádság mellett harmincöt rövid imádság („eiaculationes”) található.⁵² Az utóbbiak közül huszonkettő a Biblia szövegére, elsősorban a Zsoltárok könyvére támaszkodik. A felsorolt kiadványok – Tertullianus 1545-ben megjelentetett *De oratione* traktátusával együtt – alapvető hatást gyakoroltak, ismeretük nem korlátozódott a reformált felekezetekre, s hivatkozták őket – bár ritkán – katolikus részről is.

Egy-egy, Európa-szerte és Magyarországon egyaránt jelentős hatást kifejtő, összegző jellegű imádságelméleti traktátust szerzett Abraham Scultetus (1566–1625) és Jeremias Drexel (1581–1638). Scultetus⁵³ *De precatione tractatio logico-theologica [...]* című munkája 1603-ban jelent meg első kiadásban.⁵⁴ Későbbi latin kiadásai Genfben (1610)⁵⁵ és Hanauban (1619) láttak napvilágot, németül 1614-ben Heidelbergben jelent meg *Biblische Bettkunst* címen, Johannes Fabricius (1560–1637) fordításában. A művet a fejezeteket jelző és a tartalmat híven követő *Idea generalissima Loci communis de Precatione* című, ráamista ihletésű táblázat vezeti be, mely a hivatkozott bibliai helyek és az alkalmazott fogalmak hierarchikusan differenciált áttekintését adja. Az összeállítás műfaja kompendium, tankönyv, melyben a téma teológiának alávetett logikai megközelítésben jelenik meg.⁵⁶ Az olvasói előszó szerint Melanchthon, Zwingli, Kálvin, Bullinger, Wolfgang Musculus, Martin Bucer, Petrus Martyr, Nicolaus Hemmingius és Zacharias Ursinus műveinek ismeretében készült. Az első két fejezet a definiálással,⁵⁷ a következő huszonhat az imádság külső és belső összetevőivel (requisita – externa causa, interna causa) foglalkozik. Az utolsó két fejezet a korábbi elvek szerint létrejött kidolgozást, eredményt (effecta) járja körül.

52 ERASMUS Roterodamus, *Precationes aliquot novae, quibus adolescentes assuescant cum deo colloqui: Item eiaculationes aliquot, a Scripturae Canonicae verbis contextae* (Basel: H. Frobenius – N. Episcopus, 1535).

53 ABRAHAM SCULTETUS, *De precatione tractatio logico-theologica: viam ostendens studiosis doctrinae sacrae: Topica Theologica ex solis Scripturis sanctis methodice conficiendi* (Neustadt a.d. Weinstraße, 1603). Ismeretes, hogy Szenci Molnár Albert levelezett Scultetus-szal, s két munkáját magyarra fordította.

54 Vö. KÜHLMANN, „De Precatione...”, 422–424.

55 E kiadásról ld., *Die deutschen Humanisten*, Abteilung I: Die Kurpfalz, Bd. III., hgg. und bearbeitet von Wilhelm KÜHLMANN, Volker HARTMANN et alii (Turnhout: Brepols, 2010), 507–522.

56 Az 1610-es genfi kiadást használtam. „[...] inter alia fuisse mentionem topicorum theologicorum methodice digestorum [...] libellum hunc toto tractationis genere esse logicum [...]” ABRAHAM SCULTETUS, *De precatione tractatio logico-theologica* (Genf: P. Marcellus, 1610), a3r–a4r.

57 Scultetus sorra veszi és értelmezi a különféle imádság értelmű kifejezéseket (precatio, adoratio, invocatio, oratio, obsecratio, obtestatio, clamor frequentissime, eloquium oris, meditatio, speculatio, vox deprecationis, votum, benedictio, etc.) és frázisokat (effundere cor suum, precari faciem Domini, quaerere faciem Domini, levare orationem, attollere preces, etc.), definíciója: „Precatio est hominis fidelis cum Deo vero colloquium, quo homo fiducia Christi necessaria petit.” SCULTETUS, *De precatione...*, 1–9.

Önálló retorikai fejezete ugyan nincs, viszont már a definícióból nyilvánvaló, hogy Scultetus az imádságot olyan beszélgetésként, colloquium iucundusként fogja fel, melyben a teremtmény a Teremtővel („creatura mortalis cum immortalis Creatore”) társalog. A meghatározás arra is felhívja a figyelmet, hogy az imádság retorikai tekintetben mindenekelőtt az embertől kezdeményezett kérés (petitio), mégpedig Krisztus révén: „[...] homo fiducia Christi necessaria petit”. Scultetus retorikai megjegyzései a formára vonatkozó részekben találhatók, ezeket az imádságban használható bőséges bibliai példatár kíséri. Eszerint a precatio lehet közösségi (communis), magán (propria) vagy e két formából származó másféle (ex utraque nata formula) megnyilvánulás.

A precatio communis kérés (petitio), melynek szóhasználatát a reverentia, ardentia és confidentia kell, hogy irányítsa. Az utóbbi alapja a hit Krisztus közbenjárásában. A kompendium e pontján Scultetus megtiltja a katolikus nyelvi formula („per Dominum nostrum Jesum Christum”) használatát, ehelyett szerinte mindig Krisztus nevében kell kérni („petere in nomine Christi [...] fiducia meriti et intercessionis Christi Patrem caelestem invocare”). A szövegpéldák sokasága arra utal, hogy a megfogalmazás módját az előadottak felhasználásával a lelkipásztorra bízva, akinek nem kellene külön retorikai előírások, mert ismeri, illetve ismernie kell azokat (110–161).

A precatio propria, a magánimádság, retorikai szempontból szintén kérés, de nem korlátozzák a helyből és az időből adódó kötöttségek. Formája lehet lelki és testi. Az előbbihez nem szükségesek a szavak. Az utóbbihoz, a szavakban megnyilvánuló változathoz javasolja a megfelelő lelkiállapot – például alázat, bűnbánat – biztosítását, esetleg a másik, „lelki” imádság segítségével. Ez a „testi” imádság Scultetus szerint kezdődjön exordiummal, amit jó, ha supplicatio, majd laudatio követ, a megfelelő nyelvi formulákkal. Utána következzen egy promissio rész, elsősorban a bűnök elkerülésére téve ígéretet. Az imádság voltaképpeni célját (finis) ez után ajánlott megfogalmazni, egy újabb, lehetőleg bibliai fordulatokat használó bevezetést követően. Így remélhető a meghallgatás, s a meghallgatott kérés nem más, mint a teremtető válasza, a „colloquium” lezárása (165–169).

A XXVI. fejezet (169–175) foglalkozik az „ex utraque nata” formulával, azaz a „de formulis precum” szabályaival. Ez lényegében az imádság locusainak tana. Három fő locus-csoport van: az első a Krisztus által előírt (ezek között fő helyen minden valószínűség szerint a *Miatyánk* értendő), a második a próféták és apostolok által hagyományozott, a harmadik az ezektől eltérő további szent iratokból származtatható szövegek csoportja. A felsorolt források segítségével létrehozott imádságszövegek sermők ugyan, de eltérnek a megszokottaktól, akár praeceptumból (oktatás, tan, előírás), akár narratióból (elbeszélés, tényállás) vagy promissióból (kötelezettség, ígéret) készül a deprecatio (kérés, segítségülhívás). A praecetumból készülő imádságot Scultetus egy Salamontól származtatott szövegrésszel mutatja be. A praeceptum az „Omni custodia serva cor tuum, quia ex ipso vita procedit” (Prov. 4, 23), az ebből kialakított precatio pedig – a leírt szabályok alkalmazásával – így hangzik: „Da Domine, ut te custodiens omni custodia servem cor meum, ut ex ipso procedat vita aeterna” (170). A további példákat követően Scultetus kiemeli a bibliai eredetű és önállóan is transzformálható imádságok (preces Biblicae) fontosságát. Ezután Erasmusra hivatkozva elemzi a *Pater*

nostert (*Oratio dominica* – exordium, petitiones) úgy, hogy szövegegységenként további, hasonló értelmű bibliai párhuzamokat sorol fel, melyekből a *Miatyánk* mintájára lehet – némi retorikai tudással – újabb imádságokat szerkeszteni (171–175). A XXIX–XXX. fejezetben (185–198) Scultetus az elmélet alkalmazása nyomán várható „eredményt” foglalja össze: ez egyrészt Isten válasza, az exauditio, másrészt az imádkozóban gyarapodó pietas és conversio.

A jezsuita Jeremias Drexel széles körben ismert imádságelmélete, a *Rhetorica caelestis, seu Attente precandi scientia* első két kiadása 1636-ban jelent meg, közel egyszerre Münchenben Leyssernél és Antwerpenben Cnobbarusnál, melyeket további kiadások sora követte. A téma régóta foglalkoztathatta Drexelt, mivel az imádságról már 1628-ban udvari prédikációt tartott. A munka kedveltségét jelzi, hogy 1636–1639 között Cornelius Leysser kétezer példányt adott el belőle,⁵⁸ s ismerete gyorsan átlépte a felekezeti határokat.⁵⁹ A két liberből álló munka első kötete az általános rész, mely a hogyan és mit imádkozzunk kérdésre keresi a választ. A második könyv az imádság és a meditáció lényegét írja körül, majd a *Miatyánk*ot magyarázza. A munka praeceptumnak készült, tanulók számára, ugyanakkor e kört Drexel kibővíti, s minden keresztény emberre vonatkoztatja az előadottakat („In hanc autem Rhetorica descendenda semper discipuli sumus [...] in schola sumus, quamdiu in vita. Discendi finis in caelo est, ibi oratores sunt perfecti” 68). Indoklása szerint az eloquentia sacra az emberek között zajlik, s ebbe a kategóriába az imádság több okból nem tartozik bele, ezért kell külön foglalkozni vele (67–68). Drexel szerint a „Caelestis haec Rhetorica non est arte scite declamandi, sed recte orandi”.⁶⁰ Az egyházatyákra visszanyúló meghatározás szerint az imádság lényegében kommunikációs segédlet Isten és az ember között,⁶¹ olyan, a késő antikvitástól az újkorig retorikusan alakított szövegtípus, melynek első számú tanítómesterei Krisztus és a Szentlélek.

Drexel kiindulópontja Aranyaszájú Szent János, Szent Ágoston és Clairvaux-i Szent Bernát imádságról szóló megállapításai. Az imádság szerinte jelentős hatalommal bír, mert kötelezi Istent az ember megsegítésére („Oratio, seu Rhetorica Caelestis, potentissime persuadere novit. Deum ligat, qui sincere orat.” 70). Retorikai megközelítésben érvényesek rá a beszédkészítés alapvető szabályai (inventio, dispositio, elocutio). Az inventio itt a lélek előkészítése (praeparatio), egyrészt bizonyos dolgok eltávolítása, másrészt másféle dolgok közelebb hozása révén (79–83). Az imádság részei azonosak a beszéd részeivel: exordium, narratio, confirmatio, epilogus vagy peroratio (88), melye-

58 Hanspeter MARTI, „Der Dialog mit Gott im Gebet: Die Rhetorica caelestis des Jesuiten Jeremias Drexel” in *Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, ed. Dieter BREUER, 509–521 (Wiesbaden: Harrasowitz, 1995), 511.

59 Karl PÖRNACHER, *Jeremias Drexel: Leben und Werk eines Barockpredigers* (München: Verlag Franz X. Seitz, 1965), 31; Dieter BREUER, *Oberdeutsche Literatur 1565–1650* (München: 1979), 123.

60 Használt kiadás: Jeremias DREXEL, „Rhetorica caelestis”, in Jeremias DREXEL, *Opera omnia*, Tom. III., 66–140 (Lyon: J. A. Huguetan, 1675), 66.

61 „Quid est oratio? Damascenus ad quaestionem: oratio, inquit est mentis elevatio ad Deum [...] Augustinus [...] Oratio tuae, inquit, locutio est ad Deum [...] Igitur oratio est animae cum Deo colloquium et conversatio.” Uo., 71.

ket Drexel metaforikusan tovább értelmez a humilitas, attentio, fiducia, constantia kifejezésekkel.⁶² Ezek a metaforák egyben az imádság locusai: „Exordii locum Humilitas, Narrationis Attentio, Confirmationis Fiducia, Epilogi locum obtinet Perseverantia” (91). A precatio segédeszközei (adiumenta, color orationis) a gratiarum actio, az „in oratione Deo proponuntur, eleemosyna et venia inimicis data”, a jejunium, a resignatio, és az animi clamor (94–98). Az oratio vocalis (értsd: exterior) legmegfelelőbb kifejezési eszköze a sermo humilis. Az oratio interiort a meditációval, a szó nélküli lelki retorikával hozza összefüggésbe, s a kétféle imádság minősítésére Ludovicus Blosiust idézi, aki szerint a precatio exterior „polyva” (pelyva, a magról a csépléskor szeleléssel leválasztott értéktelen rész), amit a szél elfúj, míg az interna oratio a mag (granum, gabonaszem).⁶³ Drexel szerint az oratio excellentissima az *Oratio Dominica*, az auctoritas, az ordo, a brevisitas, a perfectio, az efficacia és a necessitas tekintetében. A *Miatyánk* retorikai tagolása nála: praefatio, petitiones és clausula (133–135). Miután metaforák sorozatával jellemzi az imádságot – mint például corporum robur, pacis securitas, viatorum scutum, daemoni flagellum –, áttér a röviden számba vett műfaji kérdésekre. Eszerint az oratio egyaránt lehet szent próza, vers és carmen (ének, énekelhető szöveg), s az eredetükben más műfajú szövegrészek is válhatnak imádsággá bizonyos transzformációk révén (137–138). A befejezésében Drexel – kárhóztatva a sok, nyomtatásban megjelent imádságoskönyvet – az interna oratio mellett foglalt állást.⁶⁴

A hazai szakirodalomban korábban már részletesen tárgyalt 17. századi magyarországi ars orandik – Medgyesi Pál és Szilágyi Tönkö Márton egyházi retorikáinak – ismételt áttekintése⁶⁵ helyett mindössze néhány további példára utalok, kitekintéssel a 18. századra. Idősebb Köleséri Sámuel a *Josué szent maga el-tökellese* [...] hosszú, de informatív című, először prédikációként elhangzott munkájában foglalkozott az imádság összetevőivel.⁶⁶ Célja, hogy a debreceni gazdák, gazdaasszonyok és cselédek egyaránt ismerjék meg munkáját (*4r), és annak megfelelően imádkozzanak. Köleséri szerint egyetlen házból sem hiányozhat az ott lakók közösen végzett házi imádsága (A1v), melynek lényege „az egész ház-népnek egyben kötött könyörgése” (A4r). Alaptézise,

62 „Exordium orationis Christianae Humilitas: quanto humilior oras, tanto certius impetras [...] Narratio est attentio [...] confirmatio est fiducia [...] epilogus seu peroratio perseverantia”. Uo., 88–91.

63 „Precatio exterior, quae ore tantum funditur, veluti palea est; nam interna oratio, quae funditur mente, ipsum granum est.” Uo., 119.

64 Uo., 140. Annak jelzésére, hogy nem csupán egyházi szerzők foglalkoztak imádságelméleti kérdésekkel, itt utalok egy világi szerző, Luigi Sanseverino a Saponaro (Aloysius de Sancto Severino, princeps de Bisigniano, 1588–1669) 1662-ben Nápolyban megjelent, két parsra tagolt, 405 oldal terjedelmű, imádságelméleteket összegző munkájára, melyet 53 oldalas Index rerum notabilium egészít ki. ALOYSIUS DE SANCTO SEVERINO, *Libellus de Oratione Ex varijs Sanctorum Patrum doctrinis collectus* (Neapoli: Apud Novellum de Bonis, 1662).

65 Lásd BARTÓK, „Sokkal...”, 150–183, 353–361.

66 KÖLESÉRI Sámuel, *Josué szent maga el-tökellese: Avagy. Haz nepbeli isteni tiszteletnek es könyörgesnek gyakorlása; Mellyet, élő nyelvel egy idvességes Tanításban a Debreczeni Sz. Gyülekezet előtt summáson meg fejtetett, mostan pedig a Háznépbeli porban heverő kegyességnek fel allatásáért (nem a Tudosoc kedvéért, kik e nélkül nem szükölködnek, hanem a Christus gyenge Juhaiért) egy buzgó Hallagtojának kívánságára s ugyan annac költségével bővebbetken világ szeme eleiben terjesztett* (Debrecen: Rosnyai János, 1682).

hogy „a’ cselédes gazda merő Tanito az ő házában” (D3r). A közös imádság regulái a következők: a gazda készítse elő rövid szóval a háznépét, s ő terjessze Isten elé a könyörgéseiket, mégpedig a nap kijelölt szakaszában, reggel (D3r–D4r). A tartalmi, retorikai alapkövetelményeket a következőkben összegezte: a könyörgésben „Igen rövid se légy sem penig unalmas”; „Az egygyüvé kötött könyörgésnek egy szájjal és egy szível kell lennie” (D4v); az imádság három részből álljon, vallástételből, kérésből és hálaadásból (E1v); a könyörgés előtt a gazda végezzen lelkiismeretvizsgálatot (E3r). A fejtegetés végén Köleséri két saját (reggeli és esti) imádságát közölte (F3v–H2v), melyeket „hibás”, gyarló földi, emberi imádságnak nevez a Krisztus által tanított *Miatyánk* tükrében.

Szakmári (Szathmári) Pap János (1659–1707) nem kevesebb, mint harminc prédikációban összegezte az imádságra vonatkozó tanítását.⁶⁷ A kötet elkészítésében és összeállításában egyaránt motiválta felekezete katekizmusának imádsággal foglalkozó része és lelkipásztori kötelezettsége, hogy a témáról nyilvánosan tanítson.⁶⁸ A prédikációkat „tanuságnak” nevezi, melyek közül az első húsz az imádság „mi volta”, „minéműsége”, „belső” és „külső” „készülete” problematikáját foglalja össze. Retorikai vonatkozás a huszonegyedik prédikációban található, mely az imádság nemeiről, azaz a könyörgésről, kérésről, hálaadásról és az esedezésről vagy kívánságról szól (207–216). Közülük a „legnemesebb” formának a hálaadást tartja. A további prédikációk a *Miatyánk*nak, mint tökéletes imádságnak a magyarázatával foglalkoznak.

Az említettekén kívül még több, nem említett magyar nyelvű protestáns imádságelmélet létezik, ezek egy része aktualizált fordítás. Így például a Drexelt idéző és hivatkozó Vásonyi Márton 1711-ben lefordította és megjelentette August Hermann Francke ugyanebben az évben kinyomtatott keresztény életvezetési kézikönyvét, benne egy imádságelméletet.⁶⁹ Borosnyai Nagy Zsigmond (1704–1774) *Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról [...]*⁷⁰ című munkája szintén kitér az imádság részeire és fajtáira.⁷¹

67 SZAKMÁRI PAP János, *Kegyes ajakak áldozó tulkai [...]* azaz: *Az Imadsagról [...]* (Kolozsvár: Telegdi Pap Samuel, 1707).

68 „Ezeket el-végezván, mentem osztán azon Kátékizmusnak rendi szerint az Imádságra, mellyről való tanításimat im az Prédikációkban foglaltam [...] ki-is adtam.” Uo., 7v.

69 August Hermann FRANCKE, *Die Lehre vom Anfang Christliches Lebens; Bestehend in vier Theilen: I. In einer gründlichen Anleitung zu wahrer Buß und Glauben an Gott. II. In einem einfältigen Unterricht, wie man die H. Schrift zu seiner wahren Erbauung lesen solle. III. In einer Schriftmäßigen Anweisung recht und Gottgefällig zu beten. IV. In einer kurtzen Prüfung, ob man den wahren lebendigen Glauben an Christum habe oder nicht* (Halle: 1711); VÁSONYI Márton (ford.), *Augustus Hermannus Franckenak Rövid és együgyű de fundamentomos utmutatasa: I. Az igaz keresztyénségre; II Az igaz, élő hitnek megpróbálására; III. Az igaz és Isten előtt kedves imádkozásra / magyar nyelvre fordítottatott VÁSONYI Mártony által* (Halla: Orbán István, 1711).

70 BOROSNYAI NAGY Zsigmond, *Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról, annak pedig legnemesebb részéről, úgy mint a könyörgésnek tudományáról irt rövid tracta* (Amsterdam: Smets ny., 1736). További kiadásai: 1765, 1786.

71 Az imádságra – Drexelhez hasonlóan – különféle metaforákat használ, például mennyei lajtorja, aranylánc, mennyek kultsa, csatorna, Istent győző eszköz, hasznos orvosság, szívből szálló galamb, igaz áldozat. Uo., 14.

Az imádsággal foglalkozó elméleti szövegek közvetítésében előkelő helyen állnak a különféle tankönyvek. Aranyuszájú Szent János folyamatosan hivatkozott két *De precatione*-prédikációja például a jezsuita tankönyvek általánosan elfogadott grammatikai oktatószövege volt a 16. század végétől. A latinra fordított prédikációk megjelentek például az *Alphabetum Graecum et rudimenta* (2. kiadás: Róma, 1595) című tankönyvet összeállító Pomponius Brunellus szövegmagyarázatával, iskolai használatra 1593-ban.⁷² A két prédikáció megjelent Jacob Gretser (1562–1625) hosszú időn át kiadott görög nyelvkönyvének⁷³ görög–latin nyelvű gyakorló szövegeként először 1595-ben,⁷⁴ s a prédikációknak „Ad usum scholarum” vagy „in usum studiosae juventutis” jelzéssel több kétnyelvű kiadása is ismert.⁷⁵ 1737-ben Prágában *Authorum Triennialium [...]* címen Cicero levél-, Ovidius elégia-, Vergilius eklogaválogatással közös kiadványban jelent meg, két nyelven az egyik oratio.⁷⁶ Ugyanezt a prédikációt a Gretser-féle grammatikai gyakorlókönyvben további görög–latin nyelvtani magyarázatokkal ellátva is kiadták, így például 1748-ban Rómában.⁷⁷

Retorikatankönyvekben szintén foglalkoztak az imádsággal, hangsúlyozva annak a beszédkészítéstől némileg eltérő sajátosságait. Így például Johann Heinrich Alsted *Orator [...]*⁷⁸ című munkájának hatodik, *Rhetorica ecclesiastica* című könyvében (201–268) többször kitért a precatióra (219–220, 257–258, 267–268). Egyrészt ő is elfogadta, hogy az egyházi beszéd szabályai bizonyos kötöttségekkel az imádságra is vonatkoztathatók. Másrészt felhívta a figyelmet az imádság néhány „egyedi” sajátosságára. Eszerint a precatio alapvetően kétféle lehet: invocatio vagy gratiarum actio, s a megfogalmazásában mindkét esetben figyelembe kell venni az emberi bűnöket és Isten jóságát. Fejtegetései megértéséhez javasolja az elmélyedést a kateketikai irodalomban. Alsted azt is hangsúlyozza, hogy az imádság megformálásakor az imádkozónak tisztában kell

72 Sancti JOANNIS CHRYSOSTOMI *De precatione orationes duae*, Pomponio BRUNELLO Interprete (Romae: Zanetti, 1593).

73 Jacob GRETSEK, *Institutionum Linguae Graecae [...]*, 1. kiadás (Ingolstadt: Sartorius, 1593), utolsó kiadás (Barcelona: 1887).

74 Ingolstadtban David Sartorius nyomdájában (VD16 J437, J498).

75 Például: D. IOANNIS CHRYSOSTOMI *Orationes tres. I. De precatione. II. De eadem. III. Quod nemo laedatur nisi a se ipso: Ad usum scholarum Societatis Iesu* (Monachii, 1612); Jacob GRETSEK – JOANNES CHRYSOSTOMUS, *Exercitatio grammatica in primam homiliam D. Joan. Chrysostomi De Oratione* (Antwerpen: Knobbarus, 1646); *Exercitatio Grammatica in primam concionum D. Joannis Chrysostomi De sacris precibus* (Rouen: J. Le Boulenger, 1688).

76 Sancti JOANNIS CHRYSOSTOMI „de precatione Oratio I” in *Authorum Triennialium, in schola syntaxeos Per Provinciam Bohemiae Societatis Jesu praelegendorum: Quorum syllabum sequens pagella exhibet, Annus Tertius* (Pragae: Typ. Univ. Carolo-Ferdinandae, 1737), 122–138.

77 Jacobi GRETSEK E Societate Jesu *Exercitatio Grammatica: In primam Concionem De Precatione D. Jo. Chrysostomi: Cum Interpretatione latina Jacobi PONTANI Ex eadem Societate nunc primum Seorsim ab Institutionibus Grammaticis edita Ad usum Collegii Romani* (Romae: Bernabo et Lazzarini, 1748).

78 Johann Heinrich ALSTED, *Orator, sex libris informatus* (Herborn: 1612). A használt példány jelzete a budapesti Egyetemi Könyvtárban Bar.05859; e példány tulajdonosi bejegyzései: 1. „Ex Bibliotheca Ecclesiae Poson. Evang.”, 2. „Collegij SJ Posonij [...] 1693”.

lennie saját mindenkori helyzetével (status), mely háromféle lehet: status oeconomici, ecclesiastici, politici.⁷⁹

Daniel Richter (1616–1683), a gothai udvar hercegeinek nevelője, politikus és író *The-saurus oratorius novus* [...] című tankönyvének XX. fejezetében foglalkozott a „Special-Reden und Schriften” készítésével, így – többek között⁸¹ – az imádsággal. Richter a pró-zai költészet műfajaihoz sorolta az imádságot, melyre ugyanúgy érvényesek a retorika szerkesztési elvei, mint például az egyházi énekekre. A *Von den Gebeten* című alfejezetben először a szöveges imádság tematikus forrásvidékét mutatta be („Aus was ein Gebet genommen wird”). Richter szerint a beszéd (sermo) bármely nemének inventio-területe alkalmas arra, hogy abból imádság készüljön. Az imádsághoz éppen olyan „locos inventionis” tartoznak, mint egy „oratio specialishoz”.⁸² A fellelt tartalom elemeinek elrendezéséhez (dispositio) a következő megjegyzést fűzi: „Die dispositio ist hier übel zu weisen, weil mehrtheils darinnen keine ist, sondern nur in recht eiverigen und andächtigen Gebeten man von einem auf das andere fällt, wie ein Hertze den Trieb des H. Geistes empfindet.”⁸³ Az imádság elocutiójának (nyelvezet, stílus) kialakításához Richter készen fellelhető formulák és „szép szavak”, kifejezések ismeretét írja elő, hogy ezek felhasználásával a vágyott eredmény, azaz az imádság méltó, az imádkozó személyéhez, elképzeléséhez illeszkedő lehessen.⁸⁴ A pronounciatiohoz egy korábbi fejezet (Cap. XIII) első regulájának érvényesítését ajánlja annak érdekében, hogy a megszer-

79 Javasolja, hogy az oratio sacra és az imádság retorikájának elsajátításához érdemes elmélyedni Erasmus egyházi vonatkozású munkáiban, további ajánlja Andreas Hyperius *De formandis concionibus* sacrisát, William Perkins *Prophetica* című traktátusát, Heinrich Bullinger *De propheta libri duo* című munkáját, Wilhelm Zepper *Ars habendi et audiendi conciones sacras*át, Keckermann *Rhetorica ecclesiasticá*ját és Scultetus *Axiomata concionandi practicá*ját. Uo., 268.

80 Daniel RICHTER, *Thesaurus oratorius novus: Oder ein neuer Vorschlag, wie man zu der Rednerkunst, nach dem ingeni dieses Seculi, gelangen, und zugleich eine Rede auf unzehlich viel Arten verändern könne* (Nürnberg: M. Endter, 1660). Második kiadás: (Nürnberg: Endter, 1662). Vö. Franz Günther SIEVEKE, „Topik im Dienst poetischer Erfindung: Zum Verhältnis rhetorischer Konstanten und ihrer funktionsbedingten Auswahl oder Erweiterung (Omeis – Richter – Harsdörffer)” in *Jahrbuch für internationale Germanistik* 8, 2. sz. (1976): 17–48. Richter jelentőségéről lásd Joachim ДУСК, *Ticht-Kunst: Deutsche Barockpoetik und rhetorische Tradition*, 3., ergántzte Auflage (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1991), 31–32.

81 Ide sorolja: Fabeln, Parabolae, Narrationes, Gebet, Soliloquia, Gesänge, Predigten, ein Discurs von einem Special-Themate, eine Disputatio, Dialogi, ein Actus oder Aufzug, Trauer- oder Lustspiel, Romanus, eine Gantze Historia, ein gantzer Tractat. RICHTER, *Thesaurus...*, 1660, 189.

82 „Aus was ein Gebet genommen wird. Ein Gebet wird fast aus der Invention aller Generum Causarum genommen; denn indem ich etwas bitte, so rahte ich gleichsam Gott, daß er mir dieses geben, und rahte Ihm darvon ab, daß er mirs versagen solle. Deßgleichen lobe ich auch hierinnen nicht allein Ihn, sondern auch seine Macht, grosse Thaten und Wohlthaten; item seine Gerechtigkeit, Barmherzigkeit, Liebe, Treue, Wahrheit, etc. beschreibe hergegen meine Nichtigkeit und Dürftigkeit: E gener. Judiciali oder klage ich an und entschuldige meine grosse Sünde und Schwachlichkeiten Derowegen ein Gebet eben diese Locos Inventionis hat, wie eine Oratio Specialis, nur daß ich mich hier der Kürze beflaisige, und also das Gebet gedrungener machen muß.” Uo., 191.

83 Uo., 192.

84 „Quoad Elocutionem soll ein Gebet viel Formulen und auch wol schöne Wörter haben, jeden noch soll man sich vorsehen, daß man es mit Figuren und Schematibus nicht allenbund mache, vornemlich aber ja nicht selbst erdachte pompose Phrases miteinmische.” Uo., 192.

kesztett imádság istenfélő, jámbor legyen.⁸⁵ A visszautalás az „exercitium” („Übung”) „actiójaker” (pronunciatio, megvalósítás, cselekvés) az imádkozó szívére és lelki állapotára vonatkozik, melynek „minősége” Richter szerint fontosabb a kimondott szavaknál és az azokat kísérő mozdulatoknál.⁸⁶

Richteréhez mérhető imádság-retorikát – jóllehet ez nem áll távol a Drexel traktátusában megfogalmazott elvektől – katolikus retorikatankönyvekben eddig nem találtam.⁸⁷ Ez arra figyelmeztet, hogy az önálló imádságraktátusok elsősorban a megfelelően „kiművelt” felnőttek tovább-orientálására, és nem a retorikát tanuló diákok oktatásának célzatával készültek.

A téma szempontjából áttekintett poétikák nem foglalkoznak önálló fejezetben az imádsággal, az utalások itt mindenekelőtt a műfajelméleti részekben találhatók. A továbbiakban két példa segítségével igyekszem bemutatni a poétikák imádságelméleti vonatkozásainak két típusát. Julius Caesar Scaliger a *Poetices libri septem* harmadik könyvében (*Idea*) a XXIII. caputban (*Oratio*) az oratio egy változataként írja le a precatiót, miközben funkcióját tekintve a lehető legtágabban közelít hozzá. Ugyanitt körülhatárolja az eltéréseket, és „per analogiam” összegző módon ír az imádságról.⁸⁸ Az egyik fő retorikai „változatként” a petitóriát jelöli meg,⁸⁹ melynek beszédet illető szabályait („Petitio qualis esse debeat”) ugyanezen könyv 103. fejezetében foglalta össze.⁹⁰

Jacobus Pontanus (1542–1626) *Institutiones poeticae* (Ingolstadt, D. Sartorius, 1594) című munkájában a gyakorlat felől, műfaji megközelítésben utal az imádságra. Így például a második könyv 32. fejezetében (*De hymnis in Deum*, 146–149) az istendicséret imádsággal érintkező műfajaként szól a himnuszról és a himnusz készítés szabályairól. A laudatio tartalmi-nyelvi összetevőit vizsgálva azt a kérdést teszi fel, vajon hogyan énekelhetnek a poéták Istenről? Válaszában a teológiai tudás megszerzése és a vallásos félelem felindítása mellett főként metaforák (pl. Isten az örök fény forrása) használatát ajánlja, hogy minél kevesebb legyen a szövegekben a tévedés. Fő érve az,

85 Die Pronunciatio ist einfältig und wie von derselbigen Cap. XIII. Reg. I. gedacht ist.” Uo., 192.

86 „Im Beten darf man weder auf Aussprechung der Wörter weniger aber auf die äusserlichen Gestus sehr Achtung geben sondern ist besser daß das Hertz und die innerliche Andacht wol zu Gott gerichtet sey.” Uo., 111.

87 Vö. pl. Sigismundus LAUXMIN, *Praxis oratoria: Sive Praecepta Artis Rhetoricae [...] ad aemulationem Eloquentiae Studiosis proposita* (Francofurti ad Moenum: G. H. Fromman, 1682) (facultas kelte: 1648. július 8.).

88 „Precatoriae autem orationes non omnes sub eodem genere censentur, nam preces aut ad hominem aut ad Deum diriguntur. Finis igitur diversis fermis, quare et ipse species, est enim motus principium, et finis, et medium, generis eiusdem. At Deus precibus meis non movetur, sed ab aeterno: ut loquuntur: sciebat me precaturum, omnia illi semper praesentia, reducuntur tamen hae orationes ad illas per Analogiam. Quemadmodum usus imperativi modi, cum refertur ad eundem Deum” Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem: Faksimile-Neudruck der Ausgabe Leipzig von Lyon 1561 mit einer Einleitung von August BUCK* (Stuttgart – Bad Cannstatt: Frommen – Holzberg, 1987), 112.

89 „Suasoria igitur est verum genus ad petitariam, ad precatorias autem non una ratione. Habes divinas preces, earumque genera in sacris, in foederibus, in votis, afferuntque plurimum luminis poemati. Uo.

90 Uo., 156.

hogy a himnuszok ismételt elmondásra készülnek, ezért semmiféle hibát, teológiai tévedést nem tartalmazhatnak. Példaként Antonius Muretus versét közli a Szentháromságról. A következő, 33. fejezet (149–152) címe: *De hymnis in Divos*. Az anyaggyűjtés első lépéseként itt egy, az adott szentre vagy a szentek egy csoportjára vonatkozó factum vagy erény kiválasztását javasolja. Ezt a „tárgyat” célzatosan összegyűjtött epithetonokkal, rövid dicsérettel, a csodálatkeltés szabályrendszerét tiszteletben tartó nyelvi elemekkel, beleszőhető rövid imádsággal és/vagy annak parafrázisával, valamint példák (exempla) sorozatával bővítve javasolja megverselni. Kiemeli, hogy az ilyen típusú himnusznál törekedni kell a szép és hangsúlyos kezdésre, az invitatio olyan megfogalmazására, hogy a szerzőt az olvasó minél közelebb érezhesse az adott szenthez. Gyakorlásként az exclamatio használatát ajánlja a kezdő himnuszköltőnek, majd további példákat sorol fel. A 34. caput a Szűz Mária-himnuszok készítéséhez ad segítséget (*De hymnis in Virg. Dei Matrem*, 152–163). Ezeket két genusra különíti el, az egyházi év ünnepeihez kapcsolódó és az egyéb funkciójú költeményekre. Itt mindenekelőtt a honor és a virtutes kifejezésétárára irányítja a figyelmet, s indítványait példák sorával teszi szemléletessé. Végül a 35. caputban összegzi a himnuszokra vonatkozó verselési szabályokat.

Katekizmusok imádságelméleti vonatkozásai

Az egyházi tanintézmények oktatói mellett az imádságelméletek másik fontos közvetítője a lelkész, akinek a katekézis és a gyakorlati lelkipásztori tevékenység révén kötelessége volt az ilyen típusú ismeretátadás. A katekizmusok mindenekelőtt a fő imádságokat (*Miatyánk, Üdvözlégy, Hiszekegy*) és a szentségeket magyarázzák,⁹¹ ezért feltételeztem, hogy esetenként kitérnek az imádság retorikai vonatkozásaira is.

Minden valószínűség szerint Dévai Bíró Mátyás nevéhez köthető az első olyan fennmaradt magyar nyelvű katekizmus, amelyben imádságretorikai megjegyzés olvasható. A Luther Márton tanait követő katekizmus mindkét kiadása (1538, 1549) Krakkóban jelent meg. Az *Imatsagrol* című rész felosztása szerint „Az Imátság nac avag’ kérés nec ket része vagon, könörgés avag segítségül hivas, es hála adás”. Kérni két, testi és lelki dolgot kell az embernek, „Es minden imátság oncban hat dolog vagon, hit, ígér, parantsolat, ad dolog ammit kérönc, kitül, es ki által kérünc”.⁹² Ezeket az instrukciókat követi a *Miatyánk* magyarázata (LIIV–MIIv). Hasonló felosztás olvasható Batizi András dialógus formában készült *Catechismus*ában is: az imádság

köttöt foglal ő magában. A Könyergést és a Hála adast. A Könyörghes az mikor az Istentől valamit kérünc es az ő nevét segítségül hiyuc szükségünk nec ideiën. A Halaadas az,

91 Így például az első, címében a katekizmus kifejezést feltüntető munka is: DIEGO ORTIZ DE VILLEGAS, *Catecismo pequeno da doutrina & instruiçam que os christãos ham de creer & obrar pera conseguir a bena-uenturança eterna* (Lisbon, 1504).

92 DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁS, *At tiz parancholatnac [...] röviden valo mag’arázata* (Krakkó: Vietor, c. 1538); Uez, (Krakkó: vidua H. Vietoris, c. 1549), LIir–v.

mikoron az Istennec velünc valo io téteményerol megemlekezünc és halakat adunc [...] dichíryüc es fel magasztalyuc.⁹³

Batizi imádságról szóló tanítását a retorikai szempontból hét részre osztott *Miatyánk*-magyarázat követi.⁹⁴

A többek között Erasmusszal levelező bécsi püspök, a Melanchthont „megtéríteni” kívánó, ugyanakkor a reformációval több ponton rokonszenvező, toleráns elveket valló⁹⁵ Fridericus Nausea (Friedrich Grau, 1490?–1552) első kiadásban 1543-ban Kölnben megjelent *Catechismus Catholicus*ában külön rész foglalkozik az imádsággal.⁹⁶ A huszonhat caputra osztott ötödik liber első hét fejezete elméleti tanítás, a 8–17. fejezet a *Miatyánk*ot, a 18–26. fejezet pedig az *Angyali Üdvözetet* (Üdvöz légy, Mária) magyarázza. Meghatározása szerint az imádság egyrészt olyan loquatio „qua nobis vel bonum praestiri, vel malum submoveri petimus”, másrészt alapvetően „duplex”, mentalis („sine voce et mente sola”), illetve vocalis („voce optata a Deo petit” 315). Az oratio alapvető genus-a a kérés (petitio, petitoria), s az elvárt „condito orationis” a breviloquia, mivel Jézus Krisztus sem akarta, hogy „nos orare multiloquio Deum Patrem” (321–322). A terjengős imádság (battologia) retorikai szempontból Nausea szerint vétek.

A hetedik fejezet a „cur Deus oretur et invocetur, quum ipse sciat omnia” kérdésre válaszol (322–323). Előrebocsájtja, hogy eretnekség az a vélemény, mely szerint nem kellene Istent szavainkkal és kéréseinkkel zavarni, mivel ő mindent tud és megad. A válasz szerint az ember hite nő az imádsággal; imádkozva emlékezünk bűnösségünkre és arra, hogy Isten nélkül elveszünk. Az imádság megvilágosítja az imádkozót, „serenitet purget”, s akár adatik az imádkozónak meghallgatás, akár csak reméli azt, nagy érték, hogy mindezt Istentől várjuk, akit mindezért egyre inkább kedvelünk és dicsérünk („diligamus et laudemus”). Nausea úgy véli, az imádság a testi jólétet is szolgálja, mivel „cum Deo colloquium”, s fejtegetései e pontján áttér a retorikai megközelítésre, mely szerint éppen emiatt „oportet omnino esse bene compositum, omnique ex parte perfectum”. Példaként a *Pater noster*re hivatkozik, mint Jézus által tanított petitióra.

A nyolcadik caputtal kezdődik a *Miatyánk*-kommentár, ez egyben a későbbi fejezetek tartalmi magyarázatát megelőző „retorikai” alapvetés (323–325). A *Pater noster* Nausea szerint olyan alapvető imádság-formula, „qualem et quantum unquam rhetorum docuit, nec docere potuit; nec tali aut tanta usus est vel Demosthenes, vel Cicero, vel si

93 BATIZI András, *Catechismus* (Kolozsvár: Hofgref, 1555), K3v–L4v. Ugyanitt Batizi imádság meghatározása a következő: „Istennec Fiainac méléseges fohazkodasoc S. Léleknec ihléséből. Avagy, Keresztyenek nec Istennel valo bizony beszellese megnyomorult lelki szegének nec kévansagoc es igaz hitből valo buzgosagos könyörgesec [...]”.

94 Uo., L5r-től végig.

95 Ismeretes, hogy szorgalmazni kívánta a katolikus egyház reformját, többek között javasolta a papi nőtlenség eltörlését.

96 Quintus Liber, *De Catholicis Ecclesiae precationibus et Orationibus*, 312–391. Használt kiadás: *Catechismus Catholicus* Reverendi in Christo Patris ac Domini, D.N. Friderici NAUSEAE episcopi Viennensis [...] (Coloniae: J. Quentel, 1552).

quis fuit illis unquam doctior aut disertior”. Megállapítását, hogy ez az imádság a legajánlottabb és legdicsegetesebb („commendatissima et laudatissima”), azzal indokolja, hogy egyrészt Jézus, az Isten és ember közötti „mediator” tanította, másrészt rövid, lényegét tekintve „sermo abbreviatus”. A rövidséget mint retorikai ideált öt érveléssel igyekszik megerősíteni: 1) Jézus azért készített az embernek egy rövid imádságot, mert Isten gyorsan igent mond annak „qui breviter vult rogari”; 2) a memóriát nem doktrínákkal kell dolgoztatni, „sed quod esset simpliciter necessarium”; 3) a *Miatyánk*ban nincs semmiféle ignorantia; 4) olyan formula ez, melyet „sine fastidio” lehet ismételni; 5) áhítatos elmével, a szavak többszörözése nélkül adatik, hogy Isten tetszésére legyen. Ez az imádság azért is „laudatissima”, mert retorikailag tökéletes, „magna et multa breviter colligit”, a petíciók nem titkosak, s számuk, a hét a „numerus universitatis”. Összegezve a retorikai megközelítést: „Haec autem excellentissima vereque dominica oratio, in exordium partitur et petitionem, more orationum oratoriarum”. Ezenkívül ajánlja a sok szép ószövegségi imádságformulát, s nem zárja ki, hogy bárki saját szövegű imádságot készítsen, elsősorban a *Miatyánkot* követve (exordium – petitió – significatio).

Nausea 1551-től a trentói zsinat atyái közé tartozott, de több mint egy évtizeddel a zsinat befejezése előtt meghalt, s katekizmus nem vált az először 1566-ban megjelent trentói katekizmus meghatározó részévé.⁹⁷ A trentói katekizmusnak azonos alapszöveggel számtalan kiadása ismert, a továbbiakban a Nagyszombatban megjelent 1762. évi kiadásra hivatkozom, melynek tagolással és hivatkozásokkal történő átláthatóbbá tételét és megjelenését Barkóczy Ferenc esztergomi érsek szorgalmazta. A negyedik rész először elméletben (597–628), majd a 629. oldaltól „gyakorlatban” (*Miatyánk*-magyarázat) foglalkozik az orációval (precatio). A lelkipásztor egyik legfontosabb feladataként írja elő a keresztyén imádság (Precatio Christiana) megtanítását a híveknek, mert az imádság gyümölcs, „clavis coeli”, mely felszáll Istenhez, és tőle leszáll az emberhez a könyörgés (miseratio, 600–601), valamint hathatós fegyver a gonoszság ellen, 604). A legtökéletesebb imádság a *Pater noster*, ugyanakkor ismerni és tanítani kell többek között Szent Ambrus, Szent Cyprián, Joannes Damascenus, Petrus Chrysologus, Joannes Chrysostomus és Alexander de Alexandria (Bonini) vonatkozó elképzeléseit.

A harmadik fejezet címe *De partibus et gradibus* (605–609), a negyedikről a nyolcadikig terjedő fejezetek a kérések mikéntjéről, a miért–kiért és mit imádkozunk kérdésekről, valamint az imádság lelki és értelmi előkészítéséről szólnak (610–628). E fejezetekben találhatók a retorikai vonatkozások. A legszükségesebb azt tudatni a hívekkel, hogy milyen állandó részei vannak az imádságnak. Szent Pál gyakran idézett kijelentésére – 1Tim. 2,1 – hivatkozva a katekizmus felsorolja a precatio fő típusait: imádság (oratio), könyörgés (postulatio), esedezés (obsecratio), hálaadás (gratiarum actio). Ezeket nem részletezi, de kötelezi a papságot arra, hogy a köztük levő különbségeket érthetően fejtsék ki. A felsorolt genusok ugyanakkor felfoghatók egyetlen imádság részeként is. Ebben az esetben a legszükségesebb két egység a postulatio és a hálaadás. Az imádkozáshoz a legjobb állapot a rendíthetetlen hit Isten végtelen hatalmában és

⁹⁷ *Catechismus, ex Decreto Concilii Tridentini, ad Parochos*, PII V. Pont. Max. iussu editus (Romae: P. Manutio, 1566).

cselekvőképességében, valamint a bűnbánat (605–609). Az imádság tartalmi összetevői kizárólag „justa et honesta” dolgok lehetnek, így testiek (sanitas, robur, pulchritudo, divitiae, honores, gloria) és lelkiek (például ingenium) egyaránt (610–612). Kérdésként fogalmazódik meg, hogy kihez forduljon az imádkozó. A kifejtésből egyértelmű, hogy Istent és a Szentháromságot kell hívni, ebben az egyedüli mediator Jézus Krisztus lehet, s ilyenkor a „miserere nobis”, „audi nos” szavakat kell használni. Csak másodrenden és másként kell a szentekhez fordulni; a közbenjáró ekkor is egyedül Jézus Krisztus, s ekkor az „orate nos” kifejezés az ajánlatos (617–618). Végül általános tanács, hogy az oratio vocalis és az oratio mentalis se legyen túl hosszú, s lehetőség szerint párosuljon böjttel és alamizsnálkodással (623–628).

Néhány évvel a trentói katekizmus első kiadásának megjelenése után szükségessé vált egy rövid, kérdés-felelet formájú, diákoknak kidolgozott verzió elkészítése is. Ezt a változatot Wilhelm Damasi Lindanus (Guillaume Damase van Linda, Willem van der Lindt, 1525–1588) inkvizitor, püspök és főiskolai tanár állította össze, melyben a discipulus teszi fel a megválaszolandó kérdéseket a magisternek. Az első kiadás⁹⁸ iskolamesterekhez címzett előszava 1570. december 9-én kelt, eszerint a szöveget ünnepnapokon javallott egy-egy órán át felolvasni a tanulóknak. A retorikai vonatkozások ebből sem hiányoznak. Az oratio „est mentis in Deum elevatio, per quam vel mala deprecamur, vel bona nobis, aliisque petimus, vel Deum laudamus, aut gratias agimus” (D7r). A szövegtípusok – deprecatio, petitio, laudatio, gratiarum actio – megnevezését követi a két kiemelt „orationes species”, a postulatio és a gratiarum actio (D7v). Az oratio itt rövid sermóként körvonalazódik, melyhez – a beszédkészítés szabályainak megfelelően – elő kell készülni. A privát imádság szavakba foglalt változatához a katekizmus nem tiltja saját szerzésű könyörgések készítését, ugyanakkor szorgalmazza és magyarázza a *Pater noster*t, mint oratio potissimá-t (E3v–F1r).

Nausea munkája és a trentói katekizmus ismeretében készült Illyés István *Lelki téj, avagy catechismus* című összeállítása.⁹⁹ Ennek XVII. „tanítása” a *Miatyánk* segítségével mutat rá az imádság „szükséges és hasznos voltára”, s a petitoria típusú szöveg sajátosságainak bemutatásával készíti elő olvasóját további imádságok összeállítására és elmondására. A XVIII–XX. tanítás a *Miatyánk*ot elemzi, retorikai szempontból előljáró beszédre, kérésekre és befejezésre tagolva azt. A XXI. tanítás az *Angyali Üdvözlétet* magyarázza.

A hosszú időn át széles körben ismertté tett és oktatott trentói katekizmus imádságra vonatkozó retorikai előírásai több tekintetben közel állnak a reformáció katekizmusainak megfelelő részeihez. Alsted – korábban már bemutatott teológiai és retorikai munkái mellett – katekizmusában is foglalkozott az imádsággal.¹⁰⁰ Ebben a *De theologia*

98 Wilhelm DAMASI LINDANUS, *Catechismus Scholasticus sive Catechismi Tridentini institutiones Scholasticae* [...] (Köln: M. Cholinus, 1571).

99 ILLYÉS István, *Lelki téj* [...] (Nagyszombat: Academiai, 1686); második kiadás (Nagyszombat, 1697).

100 Johann Heinrich ALSTED, *Methodus SS. Theologiae in sex libros* [...] II. *Theologia Catechetica* [...] (Offenbach: Fabritius, 1611), 90, 185–197; Johann Heinrich ALSTED, *Methodus SS. Theologiae in sex libros* [...] II. *Theologia Catechetica* [...] (Hanoviae: Eifrid, 1619), 102, 164–171; Johann Heinrich ALSTED, *Theologia Catechetica* [...] (Hanoviae: Eifrid, 1622).

Catechetica című második könyv a táblázatos összefoglalás szerint a gratitudón belül helyezi el a precatiót, s a *Theologia Catechetica* kilencedik fejezetében (*De Oratione Dominica*) részletezi az imádságretorikát. Alaptézise, hogy „precum norma est Oratio Dominica”, melynek négy része az exordium, a narratio (sex petitiones), a confirmatio (quia tuum est regnum [...]) és az epilogus (Amen).¹⁰¹ Alsted ettől eltérő módon is taglalja a főimádság négy részének retorikai bemutatását: 1) Quis sit orandum (= exordium); 2. Quid sit orandum (= narratio, sex petitiones); 3. Cur sit orandum (= confirmatio); 4. Quomodo sit orandum (= epilogus). Ennek mintájára készíthetők más imádságok is, amihez tizennégy egyéb szabályt (canones) írt elő.¹⁰² Ezt követi a *Miatyánk* magyarázata.¹⁰³ Az Alsted-katekizmus Magyarországon megjelent kivonatának¹⁰⁴ *De precatione* című részében – hasonló oktatás keretében – az *Oratio Dominica* hármas tagolású: „Oratio Dominica dividitur in praefationem, sex petitiones et conclusionem”.¹⁰⁵

A széles körben ismert katekizmusok köréből kiválasztott példák igazolni látszanak a feltevést, mely szerint itt is megjelennek az imádságretorika elemei, s ezek a részletek – a műfaj oktatásban játszott szerepének megfelelően – bizonyos tekintetben egyértelműbbek, megfogalmazásuk körülhatároltabb, mint a teológiai művek vonatkozó fejtegetései.

Imádságelmélet a prédikációkban

Az imádságról, annak retorikai vonatkozásairól szóló populáris oktatás további formája a témáról mondott prédikáció. A középkor óta a Krisztus mennybemenetelének (Ascensio Domini, áldozócsüdtörtök) ünnepe előtti három úgynevezett rogációs napon az egyházközségek körmenetben imádkoztak testi-lelki jólétükért. E három nap közös áhítatainak mintegy az előkészítésére a húsvét utáni ötödik vasárnapon az előírt evangéliumi szakasznak – Jn. 16, illetve Jn. 16, 23 – megfelelően az imádságról kellett

101 ALSTED, *Methodus...* (1619), 164.

102 1. A Miatyánk fontos, mert a legtökéletesebb, legrövidebb, súlyos és mennyei imádság; 2. az ember köteles hálát adni Istennek; 3. azért imádkozunk Istenhez, mert ezt diktálja a természet, szükséges, hasznos és Isten így parancsolta; 4. a nyilvános imádságot szavakba kell foglalni, a privát viszont lehet szó nélküli is; 5. kiterjesztett kézzel, felemelt szívvel, fedetlen fővel, azt meghajtva imádkozunk, jelezve, hogy van miért szegyenkeznünk, és alázatosak vagyunk (Tertullianus); 6. Isten vagy kegyesen vagy haragosan hallja meg az imádságot; 7. Isten nem hallgat meg mindig (Bernhardus); 8. a jó imádság jele, ha előtte a szeretet, közben a hit, utána a remény tölti el az imádkozót; 9. érzelmekkel kell Istenhez közelíteni; 10. a jó imádságban Isten kultuszának egésze megjelenik; 11. a kérés vagy teljesül vagy nem (Ágoston); 12. a lelki adományok a testiektől eltérően nem kötődnek feltételhez; 13. az Istentisztelet akkor tetszik Istennek, ha jól imádkozik az ember; 14. reggel, délben és este kell imádkozni. Uo., 165–167.

103 Uo., 167–171.

104 A heidelbergi káté nyomán összeállított ma még meg nem határozott külföldi iskolai kiadás nyomán készült. 1636–1656 között többször megjelent Gyulafehérváron, Váradon és Lőcsén. Használt kiadás és példány: [Johann Heinrich ALSTED], *Catechismus Religionis Christianae [...]* (Albae-Juliae, 1634), 29–46, ELTE Egyetemi Könyvtár RMK II 69.

105 [ALSTED], *Catechismus...* (1634), 45.

prédikálni. Az ünnep további elnevezései – „rogatae”, keresztjáró vasárnap, „vocem iucunditatis vasárnap” – a nap fontosságára irányítják a figyelmet.

Az e napra készült 16–18. századi magyar nyelvű nyomtatott prédikációk közül több is foglalkozik imádságméleti kérdésekkel. E prédikációk és prédikációvázlatok felekezetektől független, közös sajátossága, hogy elsősorban az imádság inventiójáról szólnak, annak megerősítésére szolgálnak. Bornemisza Péter prédikációskönyv-sorozatának 1575-ben megjelent harmadik részében például három beszéd található a húsvét utáni „ötöd vasárnapra”.¹⁰⁶ Közülük az első és a második a „készületről” szól, s ennek keretében határozza meg az imádság fogalmát: az Atyaistenhez, a Fiú érdemében bízva „[...] az mi elménket szívémetek fel emelven menyegben, aytatosan, Szent Leleknek általa, minden iot, jo vegre kerendünc. Es az el vöt iokrol halakat adunk.”¹⁰⁷ Azaz az imádság mint sajátos beszéd két retorikai genusa a kérés és a hálaadás. A második prédikáció négy imádságtípust – könyörgés és engesztelés, kérés, esedezés, hálaadás – különít el, majd meghatározza az első prédikációban megnevezett két genusnak az alkategóriáit és bibliai forrásvidékét. A könyörgés vagy kérés mondható a bűnbocsánatért, a hívek háborgatása és a hamis tanítók ellen, az anyaszentegyházért és annak pusztítói ellen, veszedelemből és betegségből történő szabadulásért, valamint az orszáért és fejedelmeiért. E ponton javasolja a szerző „De ne veld, hogy czac ezekhez volnal te köteles, hanem te magadis imatsagot gondolhacz a te szüksegedhez kepest”.¹⁰⁸ A hálaadó imádság Bornemisza szerint abban különbözik a kéréstől, hogy itt nem az „eljövendőért”, hanem a már megkapott javakért, a múltért köteles az ember imádkozni. Bornemisza harmadik prédikációja *Miatyánk*-magyarázat, melyben a megszólítás, a kérések és a kérések megerősítése (mert tied az ország [...]) részekre bontva értelmezi a szöveget.

Telegdi Miklós három évvel később megjelent „keresztjáró vasárnapi” prédikációjának retorikai vonatkozásai közel állnak Bornemisza említett beszédeihez. Telegdi imádság-meghatározása nem különbözik Bornemiszáétól: „Az imadság semmi nem egyéb, hanem elmenknec Istenhez valo fel emelése, kiben vagy kerünc valamit Istentül, vagy az elvöt iotetemenyekert halat adunc.”¹⁰⁹ A „petitoriának” nevezett formát a *Miatyánkkal*, a „gratiarum actiót” Krisztus „beszédével” (Mt. 11) mutatja be, azaz az imádság nála is a sermo egyik speciális formája. A kérés esetében Telegdi hangsúlyozza, hogy kérni Jézus Krisztus nevében kell. Bornemisza a foliopostillában (1584) két, a korábbiakkal lényegében egybehangzó prédikációt közölt „Oetoed Urnapiara Feltamadas után”. Jóllehet e két újabb prédikációban erőteljesebbé vált a katolikusokkal vitatkozó

106 BORNEMISZA Péter, *Harmadic resze az evangeliomokbol es az epistolakbol valo tanusagognac* [...] (Sempte: [typ. Bornemisza], 1575), zzzzIIv–nnnnIIv.

107 Uo., cccccIIIr.

108 Uo., gggggIVv.

109 TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknac* [...] *Magarazattyanc masodic resze* [...] (Nagyszombat: Telegdi Miklos hazánál, 1578), 167–190, 169. Ennek a beszédnek a második kiadása 1638-ban jelent meg Telegdi János kalocsai érsek gondozásában „világosb magyarázattal megjobbítván”, azaz nyelviileg megújítva, a kornak megfelelő helyesírással, de azonos tartalommal. TELEGDI Miklós, *Az evangeliomoknak* [...] *Magyarázattyának masodic resze* [...] (Bécs: Formika M., 1638), 181–206.

hang, imádságretorikai újdonság nem fedezhető fel bennük.¹¹⁰ Ugyanez mondható el a Szenci Molnár Albert által magyarra fordított *Postilla Scultetica*-ban megjelent, „Vocem Jucunditatis Vasarnapra” szóló prédikációról, mely elsősorban a könyörgéshez való előkészület elemeire oktat.¹¹¹

Káldi György és Pázmány Péter imádsággal kapcsolatos prédikációiban újabb elméleti-retorikai nézőpontok is megfigyelhetők, továbbá az a folyamat, melynek során a fejtegetések súlypontja fokozatosan áthelyeződik az imádkozás gyakorlati kérdéseire. Káldi első beszédének¹¹² témája az imádság körülhatárolása, értékelése és a felkészítés az imádkozásra. A második a „miért kell imádkozni” kérdés kapcsán tárgyalja az utilitas, a delectatio és a honor áhítatban történő megvalósításának problémáit. Eszerint az imádság megszerkesztésének adott pontján – túl azon, hogy „ösztönözhet bennünket az imádságra az Istenhez-való Keresztyén hívségünk” (678) – „Imádságra indíthat bennünket annak Jó vólta” (678) is. Ez a „jó” Káldi szerint háromféle lehet: a tisztesség (honor), a hasznosság (utilitas) és a gyönyörűség (delectatio), melyek világi és testi vonatkozásban aligha találhatók meg együtt. Az imádság-beszéd legfőbb „tiszteisége” abban áll, hogy „a’ki imádkozik, az Istennel beszélget, melynél böchülletesb dolog nem lehet” (678). Az utilitasnál Aranyszájú Szent Jánosra hivatkozva azt emeli ki, hogy aki az imádság által Istennel „nyájaskodik”, annak lelke megtisztul, elméje megvilágosul. Aki nem imádkozik, olyan, mint a „hal a szárazon”, mert „a hálnak élete a víz; úgy a te életed az Imádság” (679–680). A legnagyobb haszon Káldi szerint az, hogy „az Imádság az embert neminémü-képpen Mindenhatóvá teszi, mert a’mit akar, kéri, és meg-nyeri” (680). A delectatio az imádságban azt jelenti, hogy a jó imádság – azaz a jól elkészített és elmondott kérés, hálaadás – örömet ad. Az ilyen elvek mentén megszerkesztett imádságot Káldi szerint érdemes minél többször gyakorolni, mert vannak nyomorúságok és nyavalyák, melyek „eleit” kizárólag imádsággal lehet elvenni (681). A dispositio erényeként megjelenő ordo naturalishoz tartozik a következtetés, mely szerint az imádság könnyű és gyönyörűséges eszköz, mellyel bárki élhet, minden időben, bármely helyen, és testhelyzetben és „minden módon imádkozhatni, szóval és szívvel, halkan és fennszóval, és ugyan énekelve-is, kézzel és szemmel” (683).

Pázmány 1636-ban megjelent, *Az imádságról* című húsvét utáni ötödik vasárnapra szánt első prédikációjában¹¹³ Telegdi és Káldi fent bemutatott prédikációinak beható ismerete figyelhető meg. Így például az áhítat méltóságáról írja: az imádság Istent hozzánk „hajtya, hogy akaratunkból cselekeszik mindeneket”, ezért „az imádság, néminémüképpen mindenhatóvá teszi embert az égen és földön” (643–644). Az első részben Pázmány a honor („böcsüllet”) és az utilitas (hasznosság) körében mozog, egyik metaforája szerint az imádság „csatorna, mellyen reánk szívárkoznak minden áldások” (640–641). A második részben „módgyát, és formáját mutatom, mint kel ren-

110 BORNEMISZA Péter, *Predikatioc* [...] (Detrekő-Rárbok: 1584), CCCXIIr–CCCXXIIIr.

111 *Postilla Scultetica* [...], ford. SZENCI MOLNÁR Albert (Oppenheim: Galler, 1617), 581–596.

112 KÁLDI György, *Az vasarnapokra- valo predikatzioknak első része* [...] (Pozsony: Rikesh Mihaly, 1631), 669–685. A harmadik imádságról szóló prédikáció tárgya a körmenetek.

113 PÁZMÁNY Péter, *A romai anyaszentegyház szokásából* [...] *rendelt evangeliomokról predikációk* (Pozsony: [typ. Societatis Jesu], 1636), 638–653.

delnünk Imádságinkat” (640). Pázmány szerint a helyes imádságért Istenhez kell fohászkodni: „Domine, doce nos orare”; „az Imádkozást gyakor imádkozással tanúlyuk”, s a „Lelki Tanítók sok szép Oktatásokat adnak az illendő Imádkozásról” (646). Az imádkozás egyúttal állapot, melyben az embernek úgy kell viselkednie, mint a szűkölködő koldusnak. Az áhítat „tökéletességéhez” azonban más is kell, főképpen a lélek felkészítése és minden egyéb gondolat kirekesztése (inventio), mert – mint Szent Ágoston mondja – „oratio est [...] conversio in Deum, per pium et humilem affectum” (647–650). Az imádságkészítéskor vagy -mondáskor tehát fontos az affectusok helyes értelmezése és kezelése, hogy a beszédkészítéshez hasonlóan itt is a saját oldalunkra állítsuk, meggyőzzük a megszólítottat. Ugyanakkor az imádság – legyen akár petitio vagy laudatio – ne szólítsa meg közvetlenül az Atyát, hanem Krisztus nevében kérjen, azaz így „adjuk elő” az imádságot (pronuntiatio). A nyelvi megformáltságban is ragaszkodni kell ehhez az előíráshoz, mert „Christus lelke imádkozik mi-bennünk, mikor Istent Atyánknak kiáltyuk” (651–652).

A 17. század második feléből származó magyar nyelvű prédikációk közül Landovics István és Illyés András húsvét utáni ötödik vasárnapi beszédeire hívom fel a figyelmet.¹¹⁴ Mindketten három-három beszédet jelentettek meg e napra, s hivatkozott forrásaik – Biblia, Nagy Szent Vazul, Aranyaszájú Szent János, Szent Bernát stb. – sem különböznek egymástól. A már tárgyalt imádságretorikai összetevők jelentős részének ismétlése – mint például az előkészület fontossága, kérés és hálaadás sajátosságai – mellett az imádság legfontosabb kategóriája náluk a szeretet felébresztése, az érzelmek imádságbeli érzékeltetése és kinyilvánítása. Ebben áll az imádság „ereje”. Ha az imádság egy közösség egy akaratú kérése, kedvesebb Istennél, mint a privát áhítat. Ehhez meg kell tanulni jól kérni, s a kérés eszköztárához tartozik a hit felindítása, a bizonytalanság távol tartása és bűnbánat állapota. Maga az imádság is egyfajta „eszköz”, amely előkészíti az embert az isteni kegyelem befogadására, mert amit Isten ígér, azt is „kéretni kívánja”.¹¹⁵ A lelki dispoziciók közül ellenjavallt a félelem (timor), a langyosság (tunyaság, tepiditas) és a vakmerőség (temeritas). Az imádság ugyanis „a’ mi fegyverünk, a’ mellyel Üdvöztönk tanítot harczolni”, s amely „még a’ távul lévő ellenséget-is sebesíti”.¹¹⁶ Landovics hangsúlyozza, hogy az imádságra történő jézusi felszólítás – „kérjete és adatik” (Jn. 16, 23) – mennyire nem evilági biztatás. Úgy érdemes az imádságot megfogalmazni, mintha „kölcson kérnénk” valamit Istentől, amint ezt a bibliai példák is igazolják.¹¹⁷

A 18. századi nyomtatott prédikációs gyűjtemények túlnyomó többségében¹¹⁸ szintén olvashatók fejtegetések az imádságról és az imádkozásról. Csuzy Zsigmond pél-

114 LANDOVICS István, *Novus succursus [...] Második része* (Nagyszombat: Akadémiai, 1689), 120–151; ILLYÉS András, *Megrövidítettet Ige [...] Első része* (Bécs: Sischowitz M., 1696), 565–589.

115 ILLYÉS, *Megrövidítettet...*, 567–570.

116 LANDOVICS, *Novus...*, 150.

117 Uo., 130–150.

118 A kivételek közé tartozik a Gyalogi János által sajtó alá rendezett Csete István-prédikációk, melyek között három sermo található „dominica V. post pascha”, de ezek középpontjában nem az imádság kérdésköre áll. Joannes GYALOGI, Stephanus CSETE, *Sacri sermones [...]* (Claudiopoli: Typ. Acad., 1750), 240–255.

dául az *Evangeliumi trombitában* egy prédikációban és négy úgynevezett „keresztényi tudomány”-ban (oktatás) foglalkozott az imádság tartalmi és formai kérdéseivel és az imádsággal mint cselekménnyel.¹¹⁹ Közülük a két utolsó keresztényi tudomány a *Mi-
atyánk* magyarázata.¹²⁰ Forrásai, ismeretei és tanítása nem térnek el a már leírtaktól, hangvétele, stílusa, valamint szövegének felfokozott retorizáltsága – amivel szintén tanítani kívánt – azonban teljesen egyéni. A szavakban megnyilvánuló imádkozáskor véleménye szerint „nem nyelvünknek szapora pörgésére, hanem értelmünk, és szívünk búzgosságára figyelmez az Isten: s-nem-is nagy kiáltást kíván, a’vagy tétovázó elmével, hoszszú szó-beszédet [...] nem; nem az illyest, hanem belső búzgósággal, inkább a’ rövid könyörgést kedveli [...]” (147). Csúzy változatos affectusok sokaságával, metaforákkal, hasonlatokkal, különleges és szokatlan környezetbe helyezett megállapításokkal közvetíti az imádságra vonatkozó elvárásokat. Ezek azonban már nem tekinthetők az imádság retorikai összetevőinek, jobbra az imádkozás cselekményét érintik. Így például az imádsághoz a „röpülés” és „lovaglás” fogalmát társítja, ugyanakkor elítéli mindazokat, akik „tétovázó, mint-egy nyargalódzó elmével [...] igaz, sokat imádkoznak, de [...] nem egyenessen, nem jól, nem eszessen, és búzgon emelik Isten-hez czélozva elméjeket” (368).

Szabó István Csúzyhoz hasonlóan különféle similitudók kontextusba helyezésével véli rögzíthetőnek az imádságról átadni kívánt tanítás lényegét. Az imádság nála is fegyver,¹²¹ melyet Krisztus maga helyett hagyott a földön, hogy általa az ember meny-
nyei javakat nyerhessen, „vidámulást”, örömet és vigasztalást kapjon.¹²² Az imádság Szabó szerint elsősorban kérés, melyet szóval, vagy ha így nem lehet, szívvel és elmével kell eljuttatni Istenhez, mivel „oratio est legatio ad Deum”.¹²³ A retorikai összetevők taglalása helyett a középkori mnemotechnikát idéző képes beszéddel tanít az imádkozás elemi összetevőire: az imádságnak nála feje, szíve, keze és lába kell, hogy legyen. A „fej” itt az elme figyelmességét és érzékenységét, a „szív” az áhítatra és buzgóságra kész lelket, a jobb kéz az igaz hitet, a bal kéz a tisztaságot, a „lábak” az alázatosságot és az állhatatosságot jelentik.¹²⁴ Szabó mindennek tükrében nem tartotta fontosnak az imádság készítésére vonatkozó retorikai ismeretek átadását, ehelyett az imádkozó ember elvárt állapotára irányította a figyelmet.

Stankovátsi Leopold 1789–1799 között összesen négy imádsággal kapcsolatos prédikációt közölt, melyekben egyaránt idézi Damaszkuszi Szent János, Nisszai Szent Gergely, Aranyszájú Szent János, Szent Ágoston, Justinianus Lőrinc és Szent Efrém vonatkozó szövegeit. Az érzelmek felindítása és az imádkozás áll nála is a középpontban. Úgy véli, míg az állatokat toll és szőr védi, az ember mezítelen, s szükség alá vettett a

119 Csúzy Zsigmond, *Evangeliumi trombita [...]* (Pozsony: Royer J. P., 1724), 146–150, 158–165, 366–374, 374–377, 463–465.

120 Uo., 374–377, 463–465.

121 SZABÓ István, *Három esztendőre-való vasárnapi prédikációk [...]*, 1. esztendő (Nagyszombat: Akadémiai), 1746, 164–170, 167.

122 Uo., 2. esztendő, 137–144, 139.

123 Uo., 3. esztendő, 162–168, 163.

124 Uo., 3. esztendő, 165–168.

világban. Ugyanakkor van értelme; ennek segítségével az imádság, mely egyúttal oltalom. Határozottan állítja, hogy az imádságra „semmi bizonyos külső módot nem rendelt [...] Isten”, imádkozni bárhol, bármikor, bármely testhelyzetben lehet, szájjal vagy szívvel, halkán vagy hangosan, beszélve vagy énekelve. Úgy tartja, ezt tenni egyáltalán nem nehéz, imádkozni bárki tud, nem kell hozzá sem készüllet, sem pompa.¹²⁵ Az „imádság mint valami királyi követ, maga beszélget, maga traktál Istennel”.¹²⁶ Szent Efrém *De orando Deo* című munkája nyomán állítja, hogy az imádság hathatós eszköz, a harag zablája, a kevély szív alázója, gyűlölködés orvossága, irigység elrontója, hamisság jobbitója,¹²⁷ s a foganatos imádsághoz legfontosabb a tiszta, töredelmes, alázatos és buzgó szív.¹²⁸ Alexovics Vazul¹²⁹ és Szabó Imre¹³⁰ húsvét utáni ötödik vasárnapi beszédei sem foglalkoznak az imádság készítésével vagy annak szabályaival, ők is inkább az imádkozás módjáról és körülményeiről tanítanak. Mindez felhívja a figyelmet a kora újkori imádságelméletek elmozdulásra, az előírások módosulására, melynek során fokozatosan a cselekmény és az azt kísérő érzelmek kerültek a középpontba.

Néhány nyomtatott imádságoskönyv tanúsága

Érdemes feltenni a kérdést, vajon van-e, és milyen a kapcsolat az imádságra vonatkozó elméletek és a reprezentatív imádsággyűjtemények között? A kérdés megközelítéséhez áttekintettem a kora újkori imádságirodalom egyik fontos forrásaként számon tartott, Simon Verepaeus (1522–1598) – akinek irodalomelméleti munkáit Európa-szerte oktatták¹³¹ – által Joannes Bellerus (1526–1595) nyomdász és könyvkereskedő kérésére összeállított *Enchiridion Precationum piarum* című, a kutatás jelenlegi állása szerint először 1563-ban Antwerpenben megjelent kiadványt. A sok kiadásból ismert, Verepaeus életében módosított tartalommal is megjelent latin nyelvű kompendium szöveganyagában némileg eltérő, Rutger Edinger (1545?–1614) által németre fordított változata először 1571-ben jelent meg Kölnben (M. Cholinus), *Außerlesen gulden Schatzbüchlein Christlichen andechtigen Catholischen Gebett [...]* címen. Francia kiadása 1593-ban jelent meg Antwerpenben, *Recueil ou manuel catholique d'oraisons devotes* címen, ugyancsak Joannes Bellerus kiadásában. A keretszövegek szerint Verepaeus 1559 körül kapta a felkérést, hogy „selectiores aliquot et Catholicas precandi formulas, quae ab omnibus

125 STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló predikációk [...] első esztendő, első része* (Győr: Streibig J., 1789), 653–675.

126 Uo., 670.

127 STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló predikációk [...] második esztendő, első része* (Győr: Streibig J., 1790), 474–495, 481.

128 STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló predikációk [...] negyedik esztendő, első rész* (Komárom: Weinmüller B., 1799), 452–470.

129 ALEXOVICS Basilius, *Vasárnapi prédikációk [...] tavaszi rész, második kiadás* (Pozsony: Belnay Gy. A., 1808), 315–342.

130 SZABÓ Imre, *Néphez alkalmazott egyházi beszédek [...], II. kötet* (Eger: Érseki Lyceumi Gyorssajtó, 1855), 47–63.

131 ÉVA KNAPP – GÁBOR TÜSKÉS, *Litterae Hungariae: Transformationsprozesse im europäischen Kontext (16.–18. Jahrhundert)* (Münster: WWU, 2018), 163–197.

tuto, et viriliter legi possent”.¹³² Az olvasói előszóban rövid táblázat segíti a tájékozódást az imádságot illetően (1572, 6v, *Orationis virtus brevi tabella explicata*), majd az imádkozásra ösztönző motívumokról és az *Orationis dignitas*-ról esik szó. Az utóbbi rész önálló imádságelmélet, melyben szentenciaszerű összegzésben olvasható például Aranyszájú Szent János – ekkor már közismert – *Liber de orando Deum* című munkája, „orandi studium” (15r–v) funkciójában. Ugyanitt a *De conclusione collectarum* című részben (15v–16r) Verepaeus előírt formulák (regulae) elsajátítását szorgalmazza az egyházi hivatal által „collectae-nak” nevezett imádságoknál. Az előírásokat egy-egy példára történő hivatkozással egészíti ki.¹³³ Ugyanígy ajánlott nyelvi formulák tartoznak a *Versiculi* elnevezésű rövid imádságokhoz (16r) is.

Verepaeus a főimádságok (*Pater noster*, *Ave Maria*) parafrázisainál hívta fel a figyelmet az imádság retorikai elemeire, ahol sorra vette az imádság „megkomponálásának” elemeit (17r–21v), melyek nem különböznek a beszéd (sermo) készítése során érvényes előírásoktól. Az oratiónál elmélyültebb figyelmet kívánó, imádságként kezelt meditatio készítéséhez Verepaeus újabb táblázatot szerkesztett (39v), amit memorizálva a legkülönbözőbb témákról lehetett elmélkedni. Ez a segédlet arra hívja fel a figyelmet, hogy az imádságkészítés gyakorlatában a kész nyelvi és tartalmi elemek ismerete, megtanítása fontosabb volt Verepaeus számára, mint a kreatív készséget is feltételező retorikai szabályozás. Valószínűleg erre ösztönözte az imádság genusán belül megkülönböztetett sokszínű formavilág, melynek tartalmi és stiláris összetevői egykorúan közismertek lehettek, és esetenként szoros kapcsolatban állhattak a retorikai és poétikai szabályokkal. Verepaeus a következő imádságtípusokat különítette el: precatio, precatiuncula (3–4 sor), devota peccatorum confessio (meditatív jelleggel), precatio brevis (10 sor körüli terjedelem), gratiarum actio, consecratio mensae, adhortatiuncula, litania, hymnus, confessio, lamentatio, deploratio, precatio consolatoria, precatationes polemicae (belli, persecutiones aut seditioes tempore), oblatio. A megszerkesztés szabályainak ismertetése helyett a munka végén olyan műveket sorolt fel, melyek szerint alkalmasak arra, hogy újabb imádságok és elmélkedések kiindulópontjaként szolgáljanak.¹³⁴ A terjedelmes compendium összesen tizenöt fejezetre osztva közzétette az imádságokat.¹³⁵

132 A használt kiadások: latinul, Dillingen, Mayer, 1572; Antwerpen, Bellerus, 1576; németül, Köln, Cholinus, 1571; franciául, Antwerpen, Bellerus, 1593. Simon VEREPAEUS, *Precationum piarum enchiridion* (Dillingen: Mayer, 1572), Ad lectorem.

133 Így például az Atyaistenhez címzett oratióban ha „nulla sit mentio de Filio, finitur, Per Dominum, ut illa: Protector in te sperantium Deum, etc.”, illetve ha „sit mentio de Filio, finitur, Per eundem Dominum, ut: Deus, qui de Beatae Mariae etc.”. A harmadik regula: „Oratio quae dirigatur ad Filium finitur, Qui vivit, ut: Deus qui virginali aulam, etc.”; a negyedik: „Oratio in cuius sine fit mentio de Filio, finitur, Qui tecum vivit, ut: Deus qui salutis etc.”; az ötödik: „Oratio in qua sit mentio de Spiritu Sancto, finitur, Eiusdem Spiritus sancti, ut Deum, qui Apostoli etc.” VEREPAEUS, *Precationum...*, 1572, 15v–16r.

134 Így: THOMAS A KEMPIS, *Imitatio Christi*; Ludovicus BLOSIUS, *Opera omnia*; Adamus SASBOLDUS, *Libellus concionum*; „Damascenus in Historia Barlaam et Josaphat”; Szent ÁGOSTONTól a *Confessiones, Meditationes, Soliloquia, Manuale*; Joannes LANSPERG, *Miles christianus* etc. VEREPAEUS, *Precationum...*, 1572, 271v.

135 Precationes quotidianae; Precationes liturgicae; Precationes propitia; Precationes deprecatoria; Precationes petitoriae; Precationes piaae; Precationes Doxologicae seu glorificatoriae; Precationes salutares

Verepaeus készített egy nevelési „segédletet” is *De ingenuis scholasticorum moribus. Primae puerorum institutioni non utilis tantum, sed etiam valde necessarius* (Köln, J. Knuverus, 1583) címmel. Ebben a *Leges duodecim tabularum* című rész tizenkét fejezetében többször ír az imádságról, imádkozásról. Ajánlása szerint az ifjúság használjon imádságoskönyveket, imádkozzon azokból, és így sajátítsa el az *ars precatoria*-t (13), azaz a kész imádságokat hasznosabbnak tartotta, mint a teológiai szempontból ellenőrizetlen saját áhítatokat.

Két hazai példa is ehhez közelálló felfogást tükröz. Szenci Molnár Albert *Imadsagos könyvecskéjében* (Heidelberg, 1621) például kijelenti, hogy a könyörgésnek mindössze egyetlen formája legyen, mégpedig a *Miatyánk*.¹³⁶ Pázmány Péter *Imádságos könyvének* 1610. évi pozsonyi második kiadásában többször hangsúlyozza a kötet, tanító célzatát, így például a Kapi Annának szóló ajánlásban: „ez könyvecske [...] üdvösséges oktatására légyen Nagyságodnak, és minden keresztyén olvasónak”. Ugyanez vonatkozik a kötet *Miatyánk*-magyarázatára is.

Mindez jelzi, az imádságoskönyvekben és/vagy azok keretszövegeiben a legritkább esetben olvashatók elméleti oktatások vagy utalások.¹³⁷ Kimondatlanul is érvényesült a felfogás, hogy ezekből elsősorban imádkozni kell,¹³⁸ nem pedig imádságkészítést tanulni.

Kitekintés

A kérdést, hogy a kora újkorban ki vagy mi határozta meg voltaképpen az imádságok megformálását, és ebben milyen szerep jutott egy-egy szöveg retorizáltaságának, nem könnyű megválaszolni. A válaszhoz pontosítani kell az imádság fogalmát, s érdemes leszűkíteni az úgynevezett „irodalmi”, azaz írásban rögzített imádságra, mivel az elméleti meggondolások is erre vonatkoznak. Az imádságot – éppúgy, mint a beszédet – a címzettje és az „ügy” mibenléte határozza meg elsősorban; a beszélő hozzá igazítja mondanivalóját, s ennek függvényében használja az irodalmi eszköztárat.

ad SS. Dei Trinitatem; Precationes Catholicae ad sanctos; Precationes [...] Christi Jesu [...] passionem; Precationes Eucharistiae; Precationes devotae [...] ante et post Missarum officia; Precationes admonitiones et consolationes aegrotis; Precationes [...] pro salute eorum qui iam e vivis excesserunt; Precationes et meditationes de [...] felicitatae Caelestis Hierusalem.

136 SZENCI MOLNÁR Albert, *Imadsagos könyvecske* (Heidelberg: 1621), 36–38. Vö. P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert Imádságos könyvecske Heidelberg, 1621 (kísérőtanulmány)* (Budapest: Balassi Kiadó – OSZK, 2002).

137 Így például Martin von Cochem *Preces Gertrudianae – Gertrudenbuch* című imádságos könyvének approbációi és keretszövegei kitérnek a szerző munkamódszerére, újdonságnak számító stílusára, hangvételére. Vö. KNAPP Éva, *Martin von Cochem Magyarországon: Első rész*, Mennyei követek – Len kötelecske – Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve (Zebegény: Borda Antikvárium, 2014), 25–29.

138 Wilhelm Nakatenus például a *Coeleste Palmetumban* külön kitért a kötet optimális használatára a *De lectione librorum spiritualium* című részben. Wilhelm NAKATENUS, *Coeleste Palmetum* (Coloniae: J. W. Friessem, 1679), 445–450.

Az imádság többszörös – teológiai, vallásfelekezeti, logikai, filozófiai és nem utolsósorban irodalmi – beágyazottsága, összetett műfaji kapcsolatrendszere és változatos tipológiája, továbbá az a tény, hogy a szorosabb értelemben vett retorikai elképzelések gyakran fundamentál- és pasztorálteológiai, exegetikai és kateketikai megfontolásokkal együtt jelennek meg, egyaránt megnehezíti a retorikai eszköztár használatának és érvényesülésének kutatását. Az eddigi vizsgálatok és az imádságirodalom hatalmas korpusza azt bizonyítja, hogy a kora újkori imádságszövegek túlnyomó többségét a retorikai előírások ismeretében, azokat használva fogalmazták meg. A retorikától való függetlenedés, a „retorikátlanság” implicit követelményének erőteljes hangsúlyozása a 18. század elejétől figyelhető meg, mindenekelőtt az imádságról szóló prédikációkban. Ezekből fokozatosan eltűnnek a korábban ajánlott retorikai és poétikai elvek; az imádság-cselekmény fontosabbá válik, mint a szöveg megszerkesztettsége. Ez a folyamat egyben azt is jelenti, hogy az imádság mint alapvetően funkcionális kategória, fokozottan használati műfajjá alakul át. Egyetlen kivétel ez alól a *Miatyánk* szövege, melynek magyarázata még a 19. század első felében is döntően retorikai elvek mentén történt.¹³⁹

A vizsgálat megerősíti, hogy az imádság retorikájára vonatkozó megállapítások az önálló imádság-traktátusokon kívül több más műfajban is megtalálhatók. Az ars orandi története a kora újkorban sem függetleníthető az ars concionandiétól, s az áttekintett művek segíthetnek a magyarországi keletkezésű ars orandik forrásvidékének pontosabb meghatározásában. Az imádságelmélet és gyakorlat viszonya térben, időben, felekezetenként és spirituális áramlatonként kisebb-nagyobb mértékben különbözik, de figyelemre méltó átfedések is előfordulnak, s az imádságszövegekben elméleti leírást nem kapott jelenségek is megfigyelhetők. További kiterjedt kutatást igényel a válasz arra a kérdésre, hogy a kora újkori imádságirodalom szövegkorpusza pontosan miben tér el az elméletektől, s miben mutat megfelelést azokkal.

139 Vö. pl. SZEPESY Ignác, *Egyházi beszédek [...]*, kiad. PEITLER Antal, II. kötet (Pécs: Lyceum ny., 1840), 196–210.